Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

HUSMÆND I DANMARK

GENNEM 300 AAR

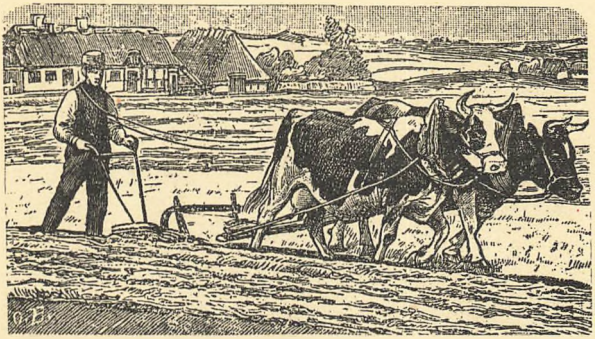

AF

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

VI OG VOR FORTID · NR. 9

HUSMÆND I DANMARK
GENNEM 300 AAR

AF

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

J. H. SCHULTZ FORLAG 1942

INDHOLD

	Side
Husmænd i Landsbyfællesskabets Tid	7
De store Landboreformer og Husmændene	32
Fra Hoveritid til Andelstid	52
Landarbejder eller selvstændig Smaabruger?	76
Husmandsbevægelsen	91
Udstykningssagen	128
Hjem og Samfund	146
Litteratur	151

HUSMÆND I LANDSBYFÆLLESSKABETS TID

HUSMANDENS PLADS I BONDESAMFUNDET

I Landsbyen. Den gamle Landsby var Bøndernes Bosted. Mere end 90 pCt. af danske Landboer havde i Fællesskabets Tid deres Hjem i smaa og større Landsbyer. I Sognebyerne løftede Kirken sit Taarn eller Tegltag højt over de graa Tagrygninger, og i mange Landsbyer bredte en Herregaard med sine Voldgrave sig paa Bøndergaardenes Bekostning. Men det almindelige var, at Landsbyen fik sit Præg af *Gaardene* med deres 3 à 4 lerklinede Bindingsværks Længer, deres grønne Tofter og brune Møddinger. Bag Tofterne laa de udstrakte Bymarker, hvor hver Gaard havde sin Andel, og som Bønderne drev i Fællesskab.

Enten nu Gaardene laa i Række eller Ring, var tæt sammenbyggede eller havde brede Tofter og gode Kaalgaarde imellem sig, var det dem, der gav Landsbyen dens Karakter. *Husene* laa mere spredt og planløst, paa Gaardenes Grund, paa gamle Tomter eller paa Gadejord tilhørende hele Landsbyen. I Reglen var de færre i Tal end Gaardene og helt smaa, kun paa 4—6 Fag, og Datidens Husmandshuse var meget smalle og lavloftede — hvis der overhovedet fandtes Loft over alle Husets Rum. Foruden Stue, Kammer og Køkken var der lidt Loftsplads under Straataget og maaske et Skur eller en Lude (Rum med Skraavæg), sjældnere en Stald. Mange Husmænd havde om Vinteren Kreaturer paa

Gammelt Husmandshus ved Store Lyngby. Nordsiden mod Vejen; i Midten Bagerovnen.

Stald hos en Gaardmand. Først omkring 1700 blev Skorstene almindelige, i nogle Egne senere. Mange Husmænd maatte klare sig med Gruer eller andre simple Ildsteder. Ofte var de af den Beskaffenhed, at de gjorde Huset til »en farlig Ildhytte«, som det kan hedde i gamle Synsforretninger. Ikke uden Grund foreskrev Landsbyvedtægterne Forsigtighed med Ild og Lys og forbød brandfarlig Indretning. Om Brandfaren i Landsbyer med tæt Bebyggelse taler Drejøkatastrofen endnu i 1942.

Gadehuse kaldte man Husene i Landsbyerne, og selv i et Værk med den prangende Titel »Danmarks og Norges frugtbare Herlighed« (skrevet i 1656 af Arent Berntsen) skildres de som »smaa ringe Huse og Værelser«, som der ingen Jord laa til, »uden undertiden en liden Kaalhave«. Det var nu ikke helt rigtigt. Jordebøger fra 1600-Tallet skelner ofte

Samme Husmandssted som S. 8, Sydsiden set fra Øst.

mellem Gadehuse med Avl og Gadehuse uden Avl. Der tales ogsaa om »Landgildehuse«, der svarede Landgilde (Jordskyld) af et Stykke Jord, men kun de færreste Huse havde mere end en Kaalhave eller et lille Vænge, hvor der ogsaa kunde dyrkes lidt Korn. Nogle Husmænd havde dog Jord i Bymarken, og udenfor Landsbyerne træffer man enkelte Husmandsbrug i Skove, paa Overdrev eller ved Hovedgaardsmarker.

Man kan skelne mellem de egentlige Gadehuse, der gerne hørte direkte under en Herregaard og blev bortfæstet ligesom Bøndergaardene, og saa de Huse, der hørte til den enkelte Gaard, og som Gaardmanden derfor med Godsejerens Tilladelse kunde udleje til Inderster (Indsiddere). Det kunde ogsaa dreje sig om Huse, som Bymændene i Fællesskab havde givet fattige Folk Lov at bygge. Disse Indersthuse var i Reglen mindre end Gadehusene, ofte kun 3 eller 4

Fag, næppe større end Aftægtsstuer og andre Indsidderboliger paa selve Gaardene eller i de lidt større Huse. Men ogsaa Indersterne havde gerne et Stykke Kaalhave. I ældre Tid var der forholdsvis mange Indersthuse, men Godsejerne fik efterhaanden en stor Del af dem fæstet bort, og de fleste nyopførte Huse var Fæstehuse. I det gamle Kronborg Amt, hvor vi fra 1709 kender det nøjagtige Husantal, var en Fjerdedel Indersthuse, Resten Fæstehuse. De sidste fik de fleste Steder endnu større Overvægt før Aarhundredets Slutning. Den enkelte Gaardmand mødte ofte Modstand hos sine Byfæller eller hos Godsejeren, naar han vilde bygge Hus i Landsbyen. Efterhaanden som Husene voksede i Tal, blev det smaat med Byggegrunde i mange Landsbyer. »Den, der bygger Gadehus, er ingen til Maade«, lyder et gammelt Ord.

Gaardmand og Husmand. Som Gadehusene tog sig smaa og beskedne ud ved Siden af Bøndergaardene, var Husmændene i Almindelighed Fattigfolk, mens Gaardmændene var mere velstillede og formaaende. Fæstebonden kunde have det ufrit og haardt under Herremanden, men saa længe han blev ved Gaarden, havde han dog et tarveligt Udkomme, og han var regnet for noget mellem Bymænd. De gamle Landsbyvedtægter, der var vedtaget paa Bystævne, fortæller ofte noget andet om Husmændene. Det var Gaardmændene, der varetog Landsbyens forskellige Anliggender. Hensynsløse mod Husmændene var de ikke. De sørgede gerne for, at hver Husmand fik Lov til at holde en Ko, nogle Faar og lidt Fjerkræ paa Fællesgræsningen, i Reglen mod at betale passende »Græsgæld«. Husmændene kunde ogsaa opnaa lidt Tørv eller Brænde til »Ildebrand« om Vinteren. Der blev ofte givet Almisse til fattige og syge Husbeboere, helst i Form af Mad og Drikke, og ved Gilderne glemte man ikke dem i Hytterne, de hørte jo ogsaa med til Fællesskabet. Men de havde deres Plads langt nede. Gaardmanden havde

et vist Ansvar for den Husmand eller Inderste, der »tjente Bonden«, som han havde det for sin Tjenestekarl, og flere Bestemmelser viser Husmændenes Afhængighed.

I de fleste Landsbyer voksede Husmandsbefolkningen, navnlig i 1700-Tallet, og Gaardmændene syntes da tilbøjelige til at indskrænke den enkelte Husmands Græsningsrettigheder. Det var heller ikke ualmindeligt, at Husmændenes Brændselstildeling blev gjort afhængig af, om de vilde arbejde for Landsbyens Gaardmænd i Høsttiden for en Løn, som Arbejdsgiverne bestemte. Paa den anden Side var Bymændene i Reglen stemt for, at Græsningsret eller andre Fordele, som den enkelte Bonde kunde afstaa, blev tilbudt »vore egne Husmænd« (som Byviderne taler om), før Godsejer eller Præst eller nogen udenfor Landsbyfællesskabet fik Tilbudet.

Selv om der var Standsforskel indenfor det gamle Bondesamfund, blev Afstanden mellem Gaardmand og Husmand ikke uoverstigelig stor. Familiebaand gjorde sit dertil. I nogle af Husene boede Aftægtsfolk, hvis tidligere Fæstegaarde var blevet overtaget af nære Slægtninge, i andre havde Gaardmænd faaet gifte Sønner eller Døtre bosat, indtil de muligt kunde rykke ind i en ledig Fæstegaard. Men der var andre væsentlige Grunde til, at Gaardmænd og Husmænd havde en vis Forstaaelse af hinandens Kaar.

Gaardforsiddere. I Løbet af 15—20 Aar kunde de fleste Ejendomme i en Landsby skifte Beboere. Mange Gaardmænd blev Husmænd, noget sjældnere gik Udviklingen den modsatte Vej, men en hel Del yngre Husmænd overtog dog Fæstegaarde. De fleste Gaardfæstere sad ved Gaarden til deres Død, eller til de som ældre frivilligt »oplod« Ejendommen og gik paa Aftægt. Men en stor Mængde Fæsteforandringer skyldtes, at Fæstebonden »forsad« sin Gaard, hvilket vilde sige, at han efter Herremandens Skøn havde

misligholdt sine Pligter som Gaardfæster. Kom Sagen for Retten, fik Herremanden næsten altid Medhold, idet Gaardmanden som oftest stod i Restance med sine Afgifter. Sygdom og Uheld i Bedriften kunde ramme en Mand og nøde ham fra Gaarden, manglende Dygtighed eller ligefrem »Skarnagtighed« nævnes ogsaa som Aarsag til Gaardforsiddelser. Kunde Godsejeren ikke faa sine Afgifter, og Fæsteren heller ikke var meget værd som Hovbonde, var hans Skæbne temmelig givet. I nogle Tilfælde rømte han ud af Landet eller blot til et andet Gods. Men blev han og lod sig drage til Ansvar, maatte han opgive Gaarden. Gaardforsidderen blev Husmand. Var det en yngre Mand, kunde han som Landarbejder betale af paa den Gæld, han som Gaardmand var blevet Godsejeren skyldig. Ofte maatte han som Husfæster forrette »Strafdage« eller svare indtil det dobbelte af Husafgiften. Mange Gaardforsiddere slap noget billigere, naar de »bad om Naaden og ikke om Retten«.

Det blev undertiden paastaaet, at Fæstebønder med Vilje forsad deres Gaarde. De regnede med at faa mageligere Dage som Husmænd. Husfæstere havde færre Bekymringer og mindre Besvær end mangen Hovbonde. »Husmændenes Vilkaar er en Del Steder bedre end Bondens, og dette aarsager ogsaa, at Bonden desto snarere forsidder sin Gaard«, udtaler en Odsherredbonde i 1768. Der var dog ingen Tvivl om, at Husmændene i Almindelighed havde svært ved at klare sig, og mange Efterretninger viser, at Gaardforsidderne var særlig vanskeligt stillet. Men en Godsforvalter, der kendte Forholdene i forskellige Egne af Landet, traf sikkert det rigtige, naar han fremhævede, at Gaardmanden i flere Henseender viste sig mere imødekommende overfor Husmændene, fordi de fleste Gaardbrugere maatte forudse, at de selv vilde blive Husmænd, og haabede at nyde samme Ret til den Tid.

Færre Gaarde, flere Huse. Fra gammel Tid var Ødegaarde et almindeligt Landbrugsproblem. At en Gaard var »øde«, betød ofte kun, at Jorden var ude af Drift, Bygningerne stærkt forfaldne, eller at den i længere Tid havde været fæsteledig. Flere Tusinde danske Ødegaarde blev dog nedlagt alene i 1600-Tallet. Efter Svenskekrigene var mange Gaarde og Huse øde. De sidste kunde forholdsvis let bygges op igen eller faa ny Fæstere, værre var det med Gaardene. Meget ofte blev Resultatet, at Jorden blev delt mellem andre Gaarde eller drevet under en Hovedgaard, mens Bygningerne blev taget i Brug af Husmænd og Inderster. For Godsejeren var det en Fordel, at nogen passede paa Husene, saa Tag og Tømmer ikke blev stjaalet, som det let kunde ske i de Tider. Og for nødlidende og husvilde Fattigfolk var Ødegaarde et billigt Tilflugtssted. I mange Tilfælde blev den ene Gaard til flere beboede Huse. Der var Sogne, hvor omkring 25 pCt. af Husene var blevet oprettet i Ødegaardes Sted. De fleste var jordløse Fæstehuse.

Men der blev ogsaa bygget mange nye Fæstehuse, navnlig i 1700-Tallet, da Landbefolkningen voksede betydeligt. I nogle Egne, vistnok mest i Vestjylland, forøgedes Antallet af Gaardbrug ved Gaarddelinger, men de fleste Steder gik det noget tilbage. De store Herregaardsudvidelser havde siden Midten af 1600-Tallet opslugt mange Hundrede Bøndergaarde. Hele Befolkningstilvæksten faldt derfor paa Husmandsstanden. Omkring 1650 var der i det Omraade, der danner det nuværende Danmark, 60—65.000 Bøndergaarde og næppe halvt saa mange Huse. Forholdsvis størst var Husantallet i Nordsjælland og i Vendsyssel. En virkelig Ejendomstælling fik man først i 1805, da der — bortset fra Nordslesvig og Bornholm — fandtes ca. 55.000 Gaarde og næsten 60.000 Huse i Danmark. I Løbet af 150 Aar var Husantallet fordoblet, mens Gaardantallet kun var gaaet

lidt frem i Jylland, Øst for Storebælt stærkt tilbage. Forskydningen synes at have været særlig kraftig paa Sjælland, hvorfra man har de fyldigste Oplysninger om Folketallet.

Husmandsstanden i livlig Vækst. Man har ment, at Fællesskabstiden var en Stilstandstid. Det gælder i nogen Grad selve Landbrugsdriften og dens Metoder, i visse Perioder ogsaa Befolkningsforholdene. Men de to Slægtled, der voksede op i Stavnsbaandstiden (1733—88), har i hvert Fald kendt andre Tilstande. Paa Sjælland og Møen var der i 1771 over 19.000 Husmands- og Indsidderfamilier mod godt 13.000 Gaardmænd. Kun i Jylland maa det antages, at Gaardmandsfamilierne var i betydeligt Overtal gennem hele Fællesskabstiden. Ved Folketællingen i 1787 talte Gaardmændenes Husstande 267.000 Personer, Husmændenes og Indsiddernes 249.000 (man maa her regne Fiskere, Landhaandværkere, Husmænd med Jord, Landarbejdere og Almissenydere under eet). Mange Husmandsbørn tjente naturligvis hos Gaardmændene og blev regnet til deres Husstand, saa det er muligt, at Husmands- og Landarbejderbefolkningen netop ved Slutningen af Fællesskabstiden i Tal havde overfløjet Gaardmandsstanden.

Hvorledes var nu de Kaar, det danske Samfund kunde byde »den talrigste Del af Bondestanden«, som Reformpolitikeren, Grev Chr. D. Reventlow i 1788 kaldte Husmændene?

Vi vil først se, hvad det herskende Godssystem maatte betyde for Husmændene.

UNDER HERREMANDSVÆLDE

Landsbyfællesskabet havde bestaaet i Aartusinder. Bondens Ufrihed var af yngre Dato, men siden Middelalderen var det gaaet tilbage med Selvejet, og som Fæster var

han blevet mere og mere afhængig af dem, der ejede Jorden: Kongen, Kirken og Herremændene. Øst for Storebælt indførtes det saakaldte Vornedskab, der forpligtede Gaardmandssønner og Husmænd til at blive paa Fødegodset, for at Godsejeren kunde have Fæstere nok. Det hindrede ikke, at mange Bønder rømte til andre Egne, eller at jysk og fynsk Landboungdom søgte til Sjælland, hvor Folkeløn og Landbrugspriser i Reglen var højest. Vornedskabet blev ophævet i 1702, men dets Virkninger sporedes indtil 1733, da Stavnsbaandet indførtes. Ved at binde de yngre Landmænd til Fødegodset vilde man opnaa, at Staten fik Soldater til Rigets Forsvar og Godsejerne Fæstere til deres Gaarde. Det sidste ramte mest Gaardmændene, mens det især var Husmandssønner og yngre Husmænd der blev udskrevet til mangeaarig Soldatertjeneste. I alle Egne af Landet, Bornholm undtaget, havde Afhængigheden af Herremændene gjort sig stærkt gældende, længe før Stavnsbaandsloven satte Ufrihedens Stempel paa Bondestanden.

Fæstevilkaar. Gik det ordentligt til, fik Husmanden lige saa vel som Gaardmanden et Fæstebrev, der angav hans Rettigheder og Pligter. De gamle Fæstebreve fortæller om den foregaaende Fæsters Skæbne: om han er død, maaske bortrømt, om Fattigdom, Svagelighed eller mere godartede Aarsager har faaet ham til at »oplade« Ejendommen til Fordel for en anden. Mens det var almindeligt, at en Fæstegaardmand efterfulgtes af en Søn eller Svigersøn, overtog en Husmandssøn forholdsvis sjælden sine Forældres Fæstehus. At Fæstebrevet talte om Fæste paa Livstid, betød ikke meget. Den yngre Husmand kunde maaske opnaa et bedre Fæstehus senere eller blive tvunget til at overtage en Fæstegaard, i Reglen en af de daarligste. Og den aldrende Husmand maatte ofte opgive sit Fæstehus for at blive Indsidder hos andre eller ligge Sognet til Byrde.

Fæstebrevet gav Husmanden Brugsret til Huset med Tilliggende. Visse Huse var navnlig forbeholdt Haandværkere og Godsfunktionærer. Husfæsteren maatte forpligte sig til at vedligeholde Huset og svare til Fæld (Brøstfæld) paa Bygningen, naar han fratraadte. Fæstebrevet indskærpede ogsaa Beboeren at yde sine Afgifter rettidigt, efterkomme alle kongelige Anordninger og vise sit Herskab Hørighed og Lydighed. Ofte maatte han i Indfæstning svare et Par Rigsdaler ved Fæsteoverdragelsen.

Havde Husmanden selv opført Huset, blev han fri for at svare Afgift i nogle Aar, om ikke paa Livstid. Hel eller delvis Afgiftsfrihed kunde ogsaa opnaas, hvis Fæsteren lod sin Forgænger eller hans Enke bo hos sig, en ret almindelig Form for Alderdomsunderstøttelse. Paa næsten ethvert Gods forpligtede nogle Husmænd sig til forskellige Funktionærarbejder, f. Eks. at føre Tilsyn med Skove og Vænger, Markled og Hegn paa Hovedgaardens Enemærker som Vederlag for Brugen af Fæstehuset. Haandværkere paatog sig undertiden bestemte aarlige Præstationer, en Fisker kunde levere af sin Fangst baade til Godsejerens eget Bord og til Folkestuen o. s. v. Pinligst var det, naar Fæstehusmanden maatte købe sig fri for Afgift paa en andens Bekostning. Paa Knabstrup Gods blev i 1736 et Hus afgiftsfrit overdraget til en Husmand, mod at hans Datter bandt sig til at tjene Godsets Ejerinde, saa længe denne maatte ønske det. Paa denne Maade kunde ogsaa en Kvinde blive stavnsbunden.

Ugedage og Huspenge. Da Husmændene var saa jordfattige, betød Landgilden ikke nævneværdigt for deres Vedkommende. Heller ikke deres Hoveri kunde sammenlignes med Gaardmændenes. I det 17. og 18. Aarhundrede blev Herregaardene stærkt forøget i Tal og navnlig i Areal, og dermed voksede Hoveriet. Man kunde have ventet, at Fæste-

husmændene nu var blevet spændt haardt for ligesom Hovbønderne. Det skete ogsaa paa en Del Godser, men det blev mere almindeligt, at de ydede Pengeafgift i Stedet for Arbejde. Det saakaldte Avlingshoveri til Hovedgaardene blev næsten udelukkende varetaget af Gaardmændene, der kunde sende deres Tjenestefolk og stille de nødvendige Heste, Vogne og Redskaber. Naar Husmænd kom paa Hovmarken, var det vistnok oftest som Hovbud for Gaardmændene.

Endnu i 1600-Tallet var Husmandens vigtigste Afgift en *Ugedag*, en Dags Arbejde om Ugen. Godset gjorde næppe altid Brug af de 52 Arbejdsdage, men var interesseret i, at mange af dem faldt i Landbrugets travleste Tid, navnlig i Pløjetiden, hvor Husmændene maatte sprede Møg, og i Høsttiden, naar det gjaldt at have Folk i Loen til at tage mod Hovbøndernes Hø- og Kornlæs. En stor Del af Husmændenes Ugedage blev derfor henlagt til Pløje- og Høstsæsonerne, og desuden forpligtede mange Husfæstere sig til een, to eller flere Høstdage ekstra. Det meste af Aaret udførte Husmændene Arbejder, der ikke vedkom Hovedgaardens Avlsbrug. De huggede Brænde, gravede Grøfter og istandsatte Gærder, gjorde Haandlangerarbejde eller hjalp Røgteren. Og de var om Sommeren Gartnerens Medhjælpere i de prægtige Herregaardshaver, der efterhaanden blev anlagt. Mens Hovbønderne kørte Godsejerens Korn og Fedevarer til Købstaden, besørgede Husmændene »gaaende Rejser«. Fra alle Egne af Sjælland havde Husmænd Pligt til at gaa med Brev eller drive Svin og Stude til Hovedstaden, fra Nordvendsyssel og afsides Dele af Himmerland gjorde de Rejser til Aalborg. En saadan Rejse var maaske en oplivende Afveksling i Husmandens graa Hverdagsliv, men en anstrengende og ikke helt billig Fornøjelse.

Efter Fæstebrevet stod det ofte Godsejeren frit, om han vilde kræve Ugedage af en Husmand eller en fastsat Penge-

afgift i Stedet, som det navnlig blev almindeligt paa Sjælland. Hus- og Arbejdspengene eller Fagskatten, som Afgiften sine Steder blev kaldt, betalte Husmanden gerne halvaarsvis til Paaske og Mikkelsdag (29. Sept.). Ligesom Kornpriser og Folkeløn var Husafgiften højest paa Sjælland, lavest i det nordlige Jylland. Paa Fyn, hvor der var forholdsvis mange gode Huse med Vænger og Frugthaver, ser det ud til, at Halvdelen af deres Beboere gjorde Ugedage. Fra Sønderjylland er der Eksempler paa meget haardt Husmandshoveri. I Reglen svarede Huspengene til, hvad en Daglejer kunde tjene ved 3 à 4 Maaneders Arbejde, naar han fik Kosten hos Arbejdsgiveren. Men Husmanden kunde ofte staa sig ved at faa Ugedagene afløst, saa at han frit kunde disponere over sin Tid om Høsten, naar Arbejdet var bedst betalt. Ogsaa Godsejeren maatte foretrække Huspenge. Ganske vist kunde han behøve en Del Ugedage, men især til Beskæftigelser, hvor det mere var Erfaring og Haandelag end just Kræfterne, det kom an paa. Ofte var det en bedre Godsøkonomi at ansætte nogle Husmænd som faste Medhjælpere i Lade, Stald eller Herregaardshave. Hertil kom, at yngre, arbejdsdygtige Husfæstere gerne var de bedste Betalere. Resultatet blev, at Husmændenes Ugedage i 1700-Tallet gik tilbage, mens Gaardmandshoveriet voksede.

Fæstetvang. Men samtidig havde Godsejerne i Husmændene en Arbejdsreserve, naar det gjaldt at sikre Fæstegaardenes Drift og Hoveriet til Hovedgaardene. Kneb det med at faa Gaardmandssønner eller Tjenestekarle til at overtage fæsteledige Gaarde, maatte yngre Husmænd træde til, navnlig hvis de havde en Smule Formue at ofre paa Ejendommen. Saa vigtigt var dette Forhold, at Godsledelsen ligefrem kunde føre Kontrol med, om de forskellige Husmænd og deres Koner egnede sig til at blive Gaardfolk.

»Med Tiden og naar denne Mand haver fortjent sig noget, faas i ham en dygtig Gaardmand«, kunde det hedde, men ogsaa: »Manden er for sin Person tjenlig til at antage Gaard, men Konen er gammel og skrøbelig«. I Reglen var Gaardmandsværdigheden ikke særlig tillokkende, da det gerne var de daarligste Fæstegaarde, der blev tilbudt Husmændene, ofte rene Ødegaarde, ude af Drift og næsten blottet for Besætning. I mange Tilfælde købte Husmændene sig fri mod at betale en »Hjælpeskat« til saadanne Gaardes Vedligeholdelse.

Mod Slutningen af Stavnsbaandstiden var det ret almindeligt, at Husmænd i deres Fæstebreve forpligtede sig til at overtage Gaard paa Godset, naar Herskabet krævede det. Selv Haandværkere maatte nu og da fæste Gaarde. Men de Husmænd, der blev tvunget til Gaard i Fællesskabets allersidste Tid, havde ofte Held med sig. De store Landboreformer gjorde Bondebruget mere rentabelt, og mange Gaardmænd blev velstaaende. En tidligere Husmand paa det udskiftede Bernstorff Gods døde omkring 1790 som en fri og selvstændig Bonde, der efterlod sin Hustru og sine Børn en Arv paa 13 000 Rigsdaler.

Andre Forhold. Flere Ting tyder paa, at Bønderne var under haardere Tryk paa det saakaldte Proprietærgods, hos adelige og borgerlige Godsejere, end paa Krongodset. I flere Perioder var Karle og yngre Bønder i stort Tal flyttet ind paa Kronens Godser, der navnlig paa den sjællandske Øgruppe var saa udstrakte, at de bød paa større Erhvervsmuligheder. Betegnende nok var det Vederlag, et Husmandsbo maatte yde for *Fæld* (Mangler ved Bygningerne), gennemgaaende tre Gange saa højt anslaaet paa Proprietærgods som paa Krongods. Ved Skifterne viste det sig i Reglen, at Fæsteren skyldte Godsejeren næsten alt, hvad han ejede og havde, ja mere end det. Da Stavnsbaandet indfør-

tes, gav det sig ofte mærkelige Udslag. Karle og unge værnepligtige Husmænd fik en særlig Værdi for et Gods, og ikke sjælden gjorde man Byttehandel med Folkematerialet. En ældre, fattig Husmand var jo godsøkonomisk set langt mindre værd end en yngre og fuldt erhvervsduelig. Ofte førte et Par Godser Proces om Retten til en og anden Husfæster. I andre Tilfælde saa Godsejeren gerne, at en ung Mand ofrede flere Aars Arbejdsfortjeneste og købte sig fri for Stavnsbaand.

Ogsaa Indersterne, der sad til Leje hos Bønderne, fik Herremændenes Indflydelse at mærke. Ofte maatte de gøre nogle Dages Arbejde paa Godset sammen med Husmændene, især i Høsttiden, og som nævnt blev mange Inderstlejligheder i Tidens Løb forvandlet til Fæstehuse. De fleste Inderster boede i Indsidderstuer paa Gaardene, men for at undgaa Tilflyttere, der kunde blive Godset til Byrde, førte Godsejerne gerne Kontrol med disse Forhold. De paastod med nogen Ret, at Indersterne maatte betale dyrt baade for Husleje, Brændsel og Græsning til nogle Faar og desuden ramtes haardt af den saakaldte Indersteskat.

Det offentliges Krav til Husmændene var ikke helt smaa. Navnlig Haandværkere og arbejdsføre Inderster uden fast Tjeneste maatte svare ret betydelige Statsskatter, og i Perioden 1677—92 og senere fra 1762 blev der udskrevet Ekstraskatter, der i særlig Grad blev »til Almuens, Arbejderens, Tjenestefolks, Husmænds og Indersters Tvang«. Dertil kom, at Værnepligtens Byrde hvilede tungest paa Husmandsbefolkningen. Mange fattige Husmænd gik Soldat i Gaardmandssønners Sted eller lod deres Sønner indskrive til fremtidig Soldatertjeneste, blot for at tjene et Par Skilling.

Kirken krævede Korntiende af Bønderne, men her var de fleste Husmænd af gode Grunde fritaget. Mange Steder svarede de derimod Kvægtiende, og de maatte gøre en

Høstdag for Præsten eller i Stedet betale en Dagløn. Skolevæsen var der kun lidt af. Paa Kronens Ryttergods oprettede Frederik IV de saakaldte Rytterskoler, og her maatte hver Husmand yde 2 Dages Arbejde eller en Mark om Aaret til Skoleholderen. Ved de private Børneskoler blev Udgiften nogle Steder paalignet efter Børnetal, hvad der gav Fattigfolk Anledning til Klage.

Under de trykkede Kaar havde Husmændene svært ved at skønne paa Oplysningens Goder. Deres Børn stod betydeligt tilbage for Gaardmændenes, blev der ofte sagt, og en sjællandsk Præst vilde hævde, at Skylden var Forældrenes, siden de »af den taabeligste Nænsomhed over deres Børn« hverken lod dem gaa i Skole eller bestille noget. Men undersøger man Husmændenes Erhvervsforhold nøjere, viser det sig, at ogsaa de voksne kendte til Arbejdsløshed.

HVAD HUSMÆNDENE LEVEDE AF

De fleste Husmænd havde deres lille Kaalhave med gode, vitaminrige Grønkaal, men ingen Kornavl. Kreaturhold var derimod et almindeligt, men langt fra tilstrækkeligt Eksistensgrundlag. Saadan noget som en Femtedel af Husmændene drev Haandværk, mens over Halvdelen slog sig igennem som Landarbejdere. En stor Mængde Inderster og en Del Fæstehusmænd var henvist til offentlig eller privat Forsorg. Man lægger Mærke til, at Betleriet i Fællesskabstiden var en stiltiende anerkendt Levevej for de mest nødlidende.

Smaabrug. Ved Matrikuleringen i 1688 hørte kun godt 1 pCt. af Landets Jord til Ejendomme under 1 Td. Hartkorn. Ialt var der — bortset fra Nordslesvig og Bornholm — 13 000 Huse med Jord, deraf 8800 i Jylland, men kun Nord for Limfjorden var Smaabrugene meget fremtræ-

dende. For hvert Hartkornshus fandtes der i Jylland 3 Gaarde, paa de mindre Øer 5 og paa Sjælland 10. Endda var kun de færreste Husmandsbrug saa store, at de kunde give en Familie Føden. I Tidens Løb blev mange Smaabrug lagt ind under Bøndergaarde eller Hovedgaarde. Det hændte, at Husmænd fæstede Ødegaardsjord eller Overdrevsparter, men om Nyoprettelse af Husmandsbrug i større Stil var der ikke Tale. Godsejerne saa helst Fæstejorden i Hænderne paa forholdsvis faa, men hoveridygtige Bønder.

Kreaturholdet betød saa meget mere for Husmændene. I 1600-Tallet ejede de fleste af dem en Ko, nogle to eller tre. Endnu flere havde et Par Faar. Svineavl var mindre udbredt, men lidt Fjerkræ havde næsten alle Husmænd. I ældre Tid havde mange Husmænd og Inderster en Hest eller to, men i Fællesskabets sidste Aarhundrede var det mest kun Smede og større Hartkornshusmænd, der kunde tillade sig at holde Heste. Men Husmandens Ko gav Mælk — rigtignok kun en lille Brøkdel af vore Dages Mælkeydelse — og maaske en Kalv at sælge. Kvægpesten i 1746 og senere var derfor et haardt Slag for Husmændene, der nu maatte slaa sig paa forøget Faareavl. I Fællesskabstiden var Faaret det mest almindelige Husdyr i Danmark, og Husmandens Faarehold var ca. en Trediedel af Gaardmandens. Disse nøjsomme Husdyr kunde jo græsse det meste af Aaret, og Faarenes »Grøde« tjente baade Beklædningen og den daglige Ernæring. De gav Uld og Skind, Mælk, hvoraf der kunde laves Ost og en Slags »Syltemælk« til at smøre paa Brødet i Stedet for Smør, Kød i betydelig Mængde og Tælle til Lys. Endelig kunde Salget af Lam være ret indbringende.

Husmændene kunde faa deres Kreaturer græsset for en nærmere fastsat Takst, men skulde lade dem indskrive hos Oldermanden og betale *Græsgæld* (Græsgangspenge) efter

Bylavets Bestemmelse. I græsningsfattige Landsbyer maatte Husmændene ofte nøjes med Overdrevsgræsning til deres Kreaturer og søge at faa dem »indbrændt« med en Gaardmands Mærke. Som Godsfunktionærer opnaaede en Del Husmænd Græsning paa Hovedgaardsjord. Husmændenes Andel i Fællesgræsningen laa sikkert en Del under 10 pCt. Men da Husmandsbefolkningen voksede, søgte Godsejere og Bønder ofte at regulere Kreaturtilgangen og forhøje Græsafgiften. Husmændenes Kreaturhold gik derfor relativt tilbage. Mange Husbeboere maatte nøjes med Lejekvæg og betale Ejeren Halvdelen af Udbyttet.

Haandværkere. De Husmænd, der drev et Haandværk, hørte gennemgaaende til de bedst stillede. Baade Godsejere og Bønder var interesserede i, at der fandtes et passende Antal Haandværkere i de større Landsbyer. Mest uundværlig var Smeden, der i ældre Tid ofte boede i »Byens Hus«, som Bymændene havde opført. Men mange Smede lejede Værktøj af Godsejeren og fik Arbejdskontrakter indført i Fæstebrevene. Bønderne betalte enten »Smedekorn« eller Penge for deres Arbejde, og ofte forsynede de Smeden med Trækul og Jern. Skifteforretninger viser, at Smedeboer var blandt de mest velhavende. Ogsaa Bygningshaandværkere og Hjulmænd fandtes overalt, og Skræddere og Skomagere overholdt næppe altid Forbudet mod at sy andet end Vadmelstøj og Bøndersko. Herremænd, Ridefogder og Præster hørte ofte til deres bedste Kunder. Vævning tog et stærkt Opsving, da det i 1737 blev tilladt at væve alle Slags Lærreder ogsaa paa Landet. Haandværkernes Dagløn var noget større end Landarbejdernes, men ofte fik de Betaling for hver enkelt Arbejdsydelse, Tømrere og Tækkemænd f. Eks. pr. Husfag eller Binding. I Høsttiden var Haandværkerne flinke til at hjælpe ved Landbruget. Forholdsvis mange havde selv lidt Jord.

Hvad *Husflid* angik, synes Sjællænderne at have staaet tilbage for Jyder og Fynboer. Mange jyske Husmænd var dygtige Træskomænd eller Pottemagere, og andre strikkede en stor Del af de Uldvarer, som Hosekræmmere rejste rundt og solgte.

Landarbejdere. Tjenestekarle og arbejdsdygtige Inderster skulde efter Loven tage Hel- eller Halvaarstjeneste, mens gifte og bosatte Husmænd maatte tjene som Daglejere. Daglønnen var lav, og mere end det halve gik fra, hvis Husmanden fik Kosten hos Arbejdsgiveren. Selv i Høsttiden maatte han i Reglen arbejde ca. 20 Dage for at tjene en Tønde Rug og ca. 15 Dage for en Tønde Byg til Familiens Underhold. Efter 1750, da Landbrugsprodukterne var i god Pris, steg ogsaa Daglønnen noget. Mange yngre Husmandsfolk foretrak dog at tage fast Tjeneste, selv om Mand og Kone maatte arbejde hver sit Sted. I visse Egne var det almindeligt, at en Husmand i nogle Sommermaaneder arbejdede hos en Gaardmand 2, 3 à 4 Dage om Ugen. Han fik da foruden Kosten en ret god Pengeløn, eller han betingede sig visse Naturalier, f. Eks. en Td. Byg for hver »Ugedag« i Tiden fra Sankthans til Mikkelsdag, nogle Læs Hø eller Halm til Kreaturerne og et Par Læs Tørv. Desuden fik Husmanden ofte Ret til at besaa 1 à 2 Skæpper Land af Gaardbrugerens Jord. Ogsaa naar Husmændene tærskede for Gaardmændene faldt det naturligt, at de ofte fik deres Løn i Korn.

Det var i Strid med Loven, naar Bonden lønnede sine Medhjælpere med Korn »i Straaet« og lod dem leje Ager eller Eng. Men Gaardmændene, der i Reglen havde Jord nok, men smaat med Penge og haardt Brug for Arbejdskraft, vilde gerne »lade den døde Jord betale«, særlig da Husmændene som oftest bragte Jorden i bedre Gødnings-

kraft. De fleste Godsejere saa gennem Fingre med *Lønnesæd,* og som en Godsforvalter skrev: »Bevæggrundene dertil er intet mindre, end at enten maa det saa være, eller ogsaa alle de Husmænd, som har smaa Børn, deres Kone og Børn enten skal tigge eller sulte ihjel ...« Man maatte nemlig regne med, at Husmanden knap havde Arbejde det halve af Aarets Dage, da Gaardmændene ikke holdt flere Daglejere, end de var nødt til. Takket være Naturalløn og billig Kreaturgræsning kunde Landarbejderfamilierne nogenlunde klare sig i normale Aar. Men det er næppe uden Grund, naar en af Kilderne fra Stavnsbaandstiden omtaler Husmandsbørn som spinkle og underernærede af »halvtynd Føde«. En Præst fortæller, at i trange Tider fik man i de fleste Husmandshjem ikke anden varm Mad end Brødskorper kogt i Vand med lidt Sirup, samt Kaal uden Sul til. Han tilføjer, at i Misvækstaar, naar Bonden sparede paa Folkeholdet, da betlede selv Husmænd, som aldrig havde betlet før og aldrig havde tænkt paa at gøre det.

Fra enkelte Landsbyer har man ret udførlige Oplysninger om Husmænds Erhvervsliv omkring 1770. I Svogerslev ved Roskilde var der saaledes 42 Husmænd, 9 af dem drev Haandværk, een var Vognmand og et Par Fiskere. Af 22 Landarbejdere var 5 i fast Tjeneste. Flere Husmandsfamilier levede delvis af Almisse, og det samme gjaldt 5 af de 12 Enker i Landsbyen. Men Husmandskonens Gerning omtales med Ære: »Da en Husmand med sit Arbejde alene ikke kan føde og nære sig og sine, lader Konerne sig ogsaa leje daglig til Bondearbejde, især om Sommeren. Saa mange som kan, væver, spinder og binder hjemme om Vinteren baade for sig selv og andre.«

Lovligt og ulovligt Erhverv. En Del Husmænd var Røgtere paa større Avlsgaarde eller Byhyrder for Bøndernes

Kvæg. Ved Kysterne og Ferskvandssøerne var Fiskeriet en god Næringsvej, i Nordsjællands Skove levede der mange Kulsviere, og i Københavns Omegn drev Husmænd ofte Smaahandel med Brændsel og Landbrugsvarer. Men de mest indbringende Husmandserhverv var ofte dem, der gik over Grænsen for det lovlige. Som Forholdene var, saa Gaardmændene stort paa det, om en fattig Daglejer af Nød og Trang tog lidt med hjem fra Lo eller Kornloft. Man har dog Landsbyvider, der anklager Husmændene for at sanke Aks med alt for stor Begærlighed. Vildtet i de store Skove maatte friste Egnens fattige Beboere, og der faldt tæt med Bøder for ulovlig Skovhugst. I 1753 ønskede en Husmand fra Universitetets Gods at bygge et Hus ved en lille Skov paa Abbetved Overdrev. Fogden støttede hans Ansøgning, men Ludvig Holberg, der selv var Godsejer, mente at have gennemskuet Sagen: »Husmænd, som skal fortjene deres Brød ved Arbejde hos Bonden, søger efter Boliger udi Byerne. Hvorudover den fattige Husmand, som paa egen Bekostning vil lade bygge et Hus paa et ubekvemt Sted, synes at ville benytte sig af Skoven ...« Begæringen burde derfor afvises. — Holberg vilde lige saa lidt som Baronen i hans egen Komedie udsætte sig for, at en snu Bonde førte »Eders Naade« i Munden, men i Hjertet mente »Eders Nar.«

Hvad Husmænd ejede. Naar en Fæstebondes Bo skulde gøres op, blev Formuen gerne vurderet saa lavt og Fordringerne ansat saa højt, at der intet blev til Deling mellem Arvingerne. Hans Ejendele kunde da blive ved Gaarden og overtages af den ny Fæster. Noget lignende var Tilfældet ved Husene. Kun nogle faa Procent af Husmændene var velhavende efter Tidens Forhold. Det gjaldt en Del Haandværkere, Fiskere og tidligere Gaardmænd, der havde trukket sig tilbage paa et heldigt Tidspunkt. Ellers var Husmandsboerne fattige, de faa Kreaturer var i Reglen det mest

værdifulde i Boet, dernæst Bohave, Sengetøj og Klæder. En sjælden Gang fandtes der i Husmandshjemmet nogle Sølvknapper eller en Kobberkedel, der udstraalede Velstand. Men næppe en Trediedel af Boerne havde efter Vurderingerne i 1700-Tallet Værdier for over 20 Rigsdaler, eller saa meget som en Tjenestekarls Aarsløn, Kosten iberegnet.

Fattige var de fleste Husmænd, men Fattigdommen havde forskellige Grader. Sammenlignet med den, der knap ejede Seng og Gangklæder, var en Landarbejder med lidt Møbler og Køkkentøj i Stuen og et Par Faar i Stalden en velstillet Mand, men kunde ikke maale sig med den Husmand, der ejede en Ko eller to. Endda var der en større social Afstand mellem sidstnævnte og f. Eks. en Smed, der ved Siden af sit gode Erhverv drev et lille Landbrug med egne Heste og Redskaber.

Fattigvæsen. Det var ingen Sag for *de* forhenværende Gaardmandsfolk, der nu sad i Husene og nød en passende Aftægt, f. Eks. Udbyttet af nogle Skæpper aarlig Udsæd i hver Mark, Græsning til en Ko og nogle Faar, samt et Par Lispund Flæsk og nogle Læs Tørv. Men aldrende Husmænd kunde sjælden sikre sig et saadant Underhold hos deres egne, uden at det blev Stodderens Hjælp til Staklen. Hvor Forholdene var bedst, gik de allerfattigste paa Omgang i Sognet og fik Kosten, andre Steder havde de Ret til Almisse. En Lov af 1708 søgte at bringe Fattigvæsenet paa Fode og standse det generende Tiggeri, men det lykkedes ikke rigtig. Navnlig Kvægpesten i Aarene efter 1745 satte Bønderne tilbage, saa at de mange Steder mente sig ude af Stand til at forsørge de Fattige, og Betleriet greb om sig. Præsterne, der skulde lede Fattigvæsenet, gjorde ofte deres Bedste, men i Perioder med mange Arbejdsløse paa Landet, var det haabløst at bekæmpe Tiggeriet, og som en Præst skrev, »bedre er det da, at de betler end stjæler«.

Mange Godsejere viste megen privat Godgørenhed, men i Almindelighed var de næppe fuldt klar over deres store Medansvar for den udbredte Fattigdom. En rettænkende Sognepræst anmærker i sin Fattigprotokol, at Udgifterne til de Fattiges Underhold burde fordeles »ikke paa Bønderne i Sognet, men paa Herskaberne paa det Gods, paa hvilket de har boet, arbejdet og svaret Afgift, mens de kunde udrette noget«.

DATIDENS SYN PAA HUSMÆNDENE

Midt i 1750'erne begyndte der herhjemme en livlig Drøftelse af Erhvervenes og ikke mindst Landbrugets Muligheder. De fleste Skribenter angreb Landsbyfællesskabet, mens andre vovede en Kritik af Godssystemet. Ogsaa Husmændene maatte staa for Skud.

Arbejder eller Snylter? Ikke sjælden skildres Husmanden som en doven og alt for højt lønnet Landbrugsmedhjælper, der bør tvinges til at arbejde paa Vilkaar, som Samfundet bestemmer. »Vore Husmænd er en medvirkende Aarsag til Dyrtid. Thi de er næstendels kun Ædere, ikke Arbejdere, da de paa mange Tider af Aaret ikke foretager noget, men en stor Del af dem med Kone og Børn forslaar Tiden med vankende Betleri ... Husmandsstanden er en Stand, der er højst skadelig, da den kun tjener til at svække Bonden.« Man møder ogsaa den Paastand, at Husmændene udsugede Gaardmændene »som Vandbier udsuger Bikuberne«. Foruden det udbredte Tiggeri nævnes der Eksempler paa Tyveri, Smugkrohold og Aagervirksomhed, hvor Husmænd virkelig var en Slags »Blodigler«. Men hvad man bebrejder Husmændene i Almindelighed er simpelthen, at de ikke godvilligt lader sig udnytte, som det passer Staten, Gods-

ejeren eller Gaardmændene, f. Eks. at de fæster Huse eller køber Fribreve for ikke at blive udskrevet til Soldater, at de modtager Naturalløn og ved selve deres Eksistens er Skyld i, at Antallet af Tjenestefolk formindskes og Folkelønnen stiger!

Den yngre Husmand var siden 1733 stavnsbundet, men hans Arbejdskraft var det ikke helt. Husmænd kunde søge Arbejde hos Bønder fra flere Godser og nogenlunde frit stille deres Lønkrav. Adskillige Godsejere følte sig generede af disse Forhold og gjorde Forsøg paa at faa det frie Lønarbejde afskaffet. I 1757 foreslog en sjællandsk Godsejer en fuldstændig Regulering af de gifte Landarbejderes Erhverv. Enhver Husmand skulde forpligte sig til at tage Hel- eller Halvaarstjeneste hos en Bonde paa samme Gods, til almindelig Karleløn og med Ret til mod Betaling at faa græsset 5 Faar og et Par Gæs. Forslagsstilleren glemte at spørge, om Gaardmændene ønskede en saadan Ordning, eller hvorledes de ugifte Landarbejdere vilde reagere. I mere moderate Henstillinger til den første Landbokommission (1757—68) blev der slaaet til Lyd for en Begrænsning af Husantallet og af Husmændenes Kreaturhold, et Punkt, hvor ogsaa Gaardmændene var interesserede i en Indskrænkning af Husmandsbefolkningens Rettigheder. Betegnende nok var de adelige Kommissionsmedlemmer af den Opfattelse, at Godsejere vilde kunne gennemføre de nødvendige Tvangsforholdsregler overfor Husmændene uden Lovens Hjælp.

Forsvar for Husmændene. Under Datidens Landbodrøftelse havde Husmændene ingen særlig god Presse, »siden de ikke er i de Skrivendes Klasse«, som den fynske Præst og Landøkonom Otto Lütken bemærkede. Selv gendrev han med Held en Række husmandsfjendtlige Betragtninger. Han kendte Forholdene paa Landet og vidste, at mange Hus-

mænd og deres Koner snarest maatte regnes for Bondens gifte Tjenestefolk. Husmænd og Inderster var afhængige af dem, der havde Jorden. »Men just derover anser og mangen Gaardmand det for Opsætsighed eller Dovenskab, naar Husmanden ikke vil og ikke kan arbejde for den Takst, Bonden byder.« Med Harme vendte Lütken sig mod dem, der var haardhjertede nok til at glæde sig over, at Dyrtiden tvang Husmændene til at arbejde for endnu ringere Løn.

Ogsaa en jysk Præst, N. C. Claussen i Brande, gjorde sig bemærket ved husmandsvenlige Synspunkter. Mens Lütken aabenbart mente, at Husmændene klarede sig bedst under Fællesskabet som det var, foreslog Claussen at udstykke større Gaarde til Smaabrug paa en Snes Tønder Land. De jordløse Landarbejdere kunde da blive selvstændige Boelsmænd. Claussens Skrift blev præmieret i 1771, midt i den kortvarige Reformperiode under Struensee, men dens Tanker slog ikke igennem. Hverken Godsejere eller Gaardbrugere ønskede at afstaa Jord til Udstykning.

Bønderne deltog ikke i den principielle Drøftelse, men rundt om i Landsbyerne stod der mangen Strid om Husmænds Lønkrav og deres Ret til Kreaturgræsning. Det var et udpræget Gaardmandssynspunkt, naar en Odsherredbonde i 1768 udtalte, at af (jordløse) Husmænd var der »en Del Steder en saadan Mængde, at de virkelig udi visse Maader ødelægger Bønderne, (efter)som Husmanden af Bonden og hans Avling skal have sin Føde, Sæd og Græsning, samt Foring til hans Kreaturer«. Men Husmændene savnede ikke Svar. De paastod halsstarrigt — hedder det i et Tidsskrift fra samme Tid — at Gaardmændene ingenlunde kunde undvære dem og deres Børn til deres Avlsbrug, men vilde tabe meget ved at faa »deres daglige og idelige Løb til andre Byer for at hverve Husmænd og Inderster til Arbejdere og Daglønnere«.

Frihedstrangen levede ogsaa i Husmandsstanden og kom til Udtryk overfor Herremandsvældet. Da Struensees Hoveriforordning udstedtes i 1771, mente Fæstehusmændene, at Lettelserne ogsaa gjaldt dem. Heri tog de fejl, men paa adskillige Godser, navnlig i Jylland, krævede Husmændene energisk, hvad de ansaa for deres Ret.

DE STORE LANDBOREFORMER OG HUSMÆNDENE

I sidste Halvdel af 1700-Tallet lysnede det omsider for Bondestanden. Nye Samfundsopfattelser opstod, navnlig i Frankrig og England, man fik Sans for Menneskets naturlige Rettigheder og værdsatte Jorden og dens Dyrkere højere end før. Rundt om i Europa forsøgte Statsmænd med større eller mindre Held at gennemføre Landboreformer. Men Omsorgen for Bonden naaede i Reglen ikke den jordfattige Husmandsbefolkning, der næsten overalt levede i elendige Kaar. Der var endda Fare for, at man ved at ophæve Landsbyfællesskabet vilde fratage Husmændene deres sparsomme Andel i Bondejorden. Saadan gik det i England og i store Dele af Tyskland. Vilde det samme ske i Danmark?

JORD TIL HUSMÆND

Fællesskabets Ophævelse var en Reform, der tiltalte de fleste Godsejere. De var enige om, at Landsbyfællesskabet lagde Hindringer i Vejen for den dygtige og fordomsfri Landbruger. Bymarkerne maatte deles, saa at enhver Bonde kunde faa sin Jord samlet. Heri saa Landbokommissionen af 1757 sin Hovedopgave, men først i 1781 kom den Lov, der gav Stødet til almindelig Udskiftning.

Der var mange Vanskeligheder at overvinde, men et af de alvorligste Spørgsmaal var *Hensynet til Husmændene.* De allerfleste af dem havde jo haft Ret til at holde en Ko eller i det mindste nogle Faar paa Fællesgræsningen. Skulde de nu lukkes ude fra Jorden, som det saa ofte var sket i andre Lande, eller hvilken Erstatning kunde man byde dem?

Meningerne var stærkt delte. Man kan træffe en saa husmandsfjendtlig Erklæring som den, »at Husmænd i Almindelighed ikke er et Slags Folk, for hvis Kreaturers Græsnings Skyld Fællesskabets Afskaffelse i allermindste Maade bør lide nogen Anstød eller Forhindring«. Andre mente dog, at de Smaajorder, der laa ubekvemt for Gaardbrugerne, passende kunde tilfalde Husmændene. Atter andre foreslog, at Husmændene ved Udskiftningen skulde flytte ud paa Overdrevene og opdyrke dem. Reformerne paa Godset Bernstorff blev af banebrydende Betydning, men kun for Gaardbrugerne, idet man regnede med, at Husmændene let vilde kunne finde Beskæftigelse som Daglejere og Haandværkere saa nær Hovedstaden. Godsforvalteren Torkel Baden mente, at Husmænd med Jord let vilde blive »stolte og dovne Stoddere, som hverken kunde ernære sig selv eller have Drift og Lejlighed til at tjene andre«.

Et Forspil. Omkring 1770 begyndte Regeringen at drage Omsorg for, at der blev udstykket nogle Skæpper Land til Huse oprettet i nedlagte Gaardes Sted. Og Forarbejderne til Udskiftningsloven af 1781 viser, at ogsaa Guldberg-Regeringen interesserede sig for Husmændenes Erhvervsmuligheder efter Fællesskabets Ophævelse. Man turde dog ikke fastslaa, at Husmændenes Andel i Fællesgræsningen overalt var en Rettighed, og Regeringen vilde nødig hemme Udskiftningen ved et almindeligt Paabud om, at der skulde tildeles samtlige Husmænd en Jordlod. Hvor Udskiftning allerede havde fundet Sted, syntes det betænkeligt at gribe ind.

Men mange Reformvenner ønskede en Slags Erhvervsregulering paa Landet i Forbindelse med Udskiftningen. Antallet af Huse og dermed af Landarbejdere burde sættes i passende Forhold til Gaardmængden. Saa vilde det ogsaa blive lettere at skaffe alle Husmænd Jord.

Der var nogenlunde Enighed om, at alle Husmænd burde have Erstatning for tabt Græsningsret: de fleste foreslog indtil 3 Tdr. Land eller i det højeste saa megen Jord, at en Ko og 4 Faar kunde faa Græsning og Vinterfoder, men noget mindre i Landsbyer med flere Huse end Gaarde. Husmændene burde ogsaa have nogle Skæpper Sædeland. En enkelt af Regeringens Raadgivere gik dog imod al den Tale om Husmandslodder: »Husmanden skal tjene Bonden og som Daglejer, hvorved han formodentlig vandt mere end ved at spilde sin Tid med at løbe efter sin Ko og sine Faar«.

Det var rigtigt nok, at de Husmænd, der flyttede ud paa Overdrevene, langt fra Landsbyerne, ikke saa let fandt Beskæftigelse hos Gaardbrugerne. Men paa den anden Side var det oprindelig Godsejernes og vistnok ogsaa Regeringens Haab, at man ved Udskiftningen kunde knytte Husmændene nærmere til Gaardbruget. Nyindretningen gav jo meget Arbejde med Grøfter og Gærder, desuden var det nærliggende, at de Gaardmænd, der afstod Jord til Husmænd, lod dem betale en Afgift i Penge eller Arbejde. Men da det kom til Stykket, undgik Regeringen Bestemmelser, der vilde gøre Husmændene mere afhængige af Gaardmændene, som det var Tilfældet med Husmandsvæsenet i Norge.

De mange Overvejelser viser, at Regeringen allerede før Reventlows Tid ansaa Husmandsspørgsmaalet for meget betydningsfuldt. Men det foreløbige Resultat blev kun magert. I Loven af 23. April 1781 nøjedes man med en Henstilling til Amtmænd og Landvæsenskommissærer, der sammen med Lodsejerne skulde udvirke, at Husmændene fik Erstatning

for den Græsning, de mistede ved Udskiftningen. Men der skulde tages Hensyn til de lokale Forhold. Regeringen erkendte altsaa, at den ikke kunde skaffe Husmændene Jord, hvor det ikke passede de store Lodsejere, Herremændene.

Reventlow-Perioden. Naar Udskiftningen alligevel ikke blev en Katastrofe for Husmandsstanden, skyldtes det for en Del, at mange Godsejere viste Forstaaelse af Husmændenes vanskelige Stilling. Men fuldt saa vigtigt var det, at den udpræget reformvenlige Regering, der i 1784 kom til Magten, gjorde Jordspørgsmaalet til et Led i det store Arbejde for den danske Bondes personlige Frigørelse og sociale Fremgang.

Den store Reformperiode varede til omkring Aar 1800. Dens Hovedmand var Grev *Christian Ditlev Reventlow* til Christianssæde, en sundttænkende og varmtfølende Statsmand, der satte hele sin Kraft ind paa at løse de sociale og økonomiske Vanskeligheder, der dengang holdt vort Erhvervsliv og fremfor alt Landbruget nede. Det var ikke nok at ophæve Stavnsbaandet og lovfæste Bondens Rettigheder og Pligter noget nøjere. De mest omfattende Reformer gjaldt Bondens Erhvervsgrundlag, nemlig Jorden, og Arbejdsvederlaget for hans Brugsret til denne, altsaa Hoveriet. I Rentekammeret, der tog sig af alle Landbosager, samt i den store Landbokommission af 1786 ydede Reventlow og andre fremskridtsvenlige Mænd en Indsats af blivende Betydning for den danske Bonde. Her vil vi kun se paa, hvad den betød for Husmanden.

Reformer i Nordsjælland. Reventlows Syn paa Husmændene kom til Udtryk i det Reformprogram, han udkastede i 1785 til Brug for den lille Landbokommission, der fik til Opgave at forbedre Fæstebønders og Husmænds Kaar paa Krongodserne i Nordsjælland. Han foreslog her, at der skulde tildeles hver Husmand 4 Tdr. Land middelgod Jord,

af stenet og kratbevokset Jord noget mere, og der burde da ydes Rydningshjælp og visse Afgiftslempelser. »Gribes de ikke saaledes under Armene, vilde de komme i største Forlegenhed for at erhverve det, de trænger uundværligen til i deres Husholdning.« Hvor Udskiftning allerede var sket, maatte der skaffes Jord til Husmændene ved Udstykning af Overdrev eller fæsteledige Gaarde. Men Husenes Antal og Beliggenhed burde bestemmes saaledes, at Gaardbrugerne kunde have mest mulig Nytte af Beboernes Arbejdskraft.

Det var ikke let at forene de forskellige Hensyn. I Nordsjælland var der langt flere Huse end Gaarde. Skulde alle Husmænd have Jord som foreslaaet, maatte hver Gaardmand afgive 6—7 Tdr. Land. Det lod sig ikke gøre at skaffe Huslodder til alle jordløse Landarbejdere, og de fleste maatte nøjes med 3 Tdr. Land. Endda kneb det for Landinspektøren at faa Gaardmændene til at afstaa saa meget, »da mange af Bønderne finder ved saadan Lejlighed, at al deres Jord er saare god og umistelig«. Udstykningen af de store Overdrev var lettest at gennemføre, og den ene Husmandskoloni efter den anden tog de udstrakte Ødemarker i Besiddelse. I Efteraaret 1789 besøgte den bondevenlige Godsejer, Etatsraad W. A. Hansen, der sad i den lille Landbokommission, de 12 første Nybyggere paa Haarløse-Frerslev Overdrev. Hvad han saa, fyldte ham med Begejstring. »Jeg var i de forrige Aaringer ofte kommet over dette Overdrev, og da saa jeg intet uden Lyng og Mos og nogle Faar, men nu saa jeg glade Beboere, nyligen anlagte Haver, ryddede og pløjede Agre og nye Indhegninger, ja overalt de tydeligste Bevis(er) paa munter Flid og Virksomhed.«

Over Halvdelen af Husmændene paa Frederiksborg og Kronborg Amter opnaaede Huslodder, og Reventlow nærede

det Haab, at de nye Forhold vilde skabe større Tilfredshed i Bondesamfundet. Da han i 1788 overrakte de første Gaardmænd deres Arvefæsteskøder, holdt han en Tale, hvori han bl. a. imødesaa »den Tid, i hvilken Bonde og Husmand begge vil være fornøjede med deres Tilstand, ikke misunde hinanden, men som Venner ved gensidige Tjenester befordre den ene og den andens Fordel«.

Særlige Vanskeligheder fik Reformvennerne at kæmpe med i Københavns Amt, hvor Gaardmændene var blevet Arvefæstere længe før Udskiftningen og derfor ikke var forpligtet til at afstaa Jord. Her i Landets mest husmandsrige Sogne blev det næsten umuligt for Husmændene at faa Græsning til deres Kreaturer for en rimelig Pris, og Amtmanden mente ikke, det lod sig gøre at indføre Maksimaltakster. De, der vilde tjene Bønderne for taalelig Betaling, kunde altid faa et Par Kreaturer græsset, hed det. I det Stykke lempede Husmændene sig dog ikke altid efter deres Arbejdsgivere. Nogle Hundrede Husmænd fik omsider Jord paa Overdrevene, og i mange Landsbyer ydede den kongelige Kreditkasse Husmændene Laan til Køb og Udstykning af en hel Bondegaard.

Nye Jordlove. Ude over Landet havde Husmændene lignende Hindringer at overvinde. Med Udskiftningen gik Græsningsretten tabt, og Jordbesidderne var ofte uvillige til at udstykke Husmandslodder mod Gaardbrugernes Ønske, eller de forlangte alt for høje Afgifter. Gennem hele Reformperioden modtog Regeringen en Mængde Ansøgninger fra Husmænd, der ønskede Jord i Fæste eller til Købs. »Husmanden er overalt begærlig efter Jord, det er ham en vigtig Sag, og han tager ikke i Betænkning at modtage den slette-ste Jord, da han ved, at den ved Arbejde og Gødske kan blive god, om endog nogle Aar gaar bort«, skrev Landøkonomen Gregers Begtrup o. 1800.

Paa Proprietærgodset maatte Regeringen komme Husmændene til Hjælp med andre Midler end paa Krongodserne. Den kunde ikke direkte tvinge Godsejerne til at udstykke Huslodder, snarere maatte den opmuntre dem dertil. I den store Landbokommission fremhævede Reventlow, at enhver Godsejer havde Lov at fratage en Fæstebonde saa megen Jord, som Bondegaardsdriften kunde undvære, og udstykke den til Husmænd. En vigtig Lov af 8. Juni 1787 gav bl. a. Godsejerne Ret til at udlægge 3 à 4 Tdr. Ld. til hvert Hus, ogsaa i Landsbyer, hvor Udskiftningen var foretaget, men Husmændene forbigaaet.

En Række Forordninger fra de følgende Aar virkede i samme Retning. Stor Betydning fik en Lov af 25. Marts 1791, der bestemte, at Godsejeren under visse Forudsætninger kunde nedlægge Bøndergaarde, naar Jorden blev henlagt til andre Gaarde eller til Huse. Paa hver nedlagt Bondegaards Grund var Godsejeren forpligtet til at oprette to nye Huse à 6 Tdr. Land Middeljord (Pligthuse), og desuden skulde han sørge for, at alle jordløse Huse i den paagældende Landsby blev forsynet med 3 Tdr. Land. Lovens Artikel 7 gav udelukkende Anvisning paa Oprettelse af Smaabrug. »Det maa være Ejeren tilladt at nedlægge Bøndergaarde, naar han enten deler sammes Jorder imellem Beboere af jordløse Huse eller anvender dem til Bolssteder og nye Huse.« Meget vigtigt var det ogsaa, at Regeringen ofte gjorde Bevillinger til Godsejere afhængige af, at Ansøgeren udstykkede Husmandslodder.

Resultatet. Virkningerne af denne radikale Jordlovgivning viste sig snart. Alene paa Sjælland blev der i Aarene 1787—1800 nedlagt 3—400 Bøndergaarde, og et Par Tusind Husmænd fik Jord i Forbindelse hermed. Ogsaa andre Steder i Landet var »Udparcelleringen« meget livlig. I Vejle

Amt blev der saaledes indtil 1805 oprettet over 800 nye Brug, deriblandt mange Bolssteder.

Mod Slutningen af Reformperioden var man naaet saa vidt, at ca. $^2/_3$ af alle Huse paa Landet havde et Jordtilliggende. Men Husloddernes Størrelse og Godhed var overordentlig forskellig. De Husmænd, der opnaaede Gaard- og

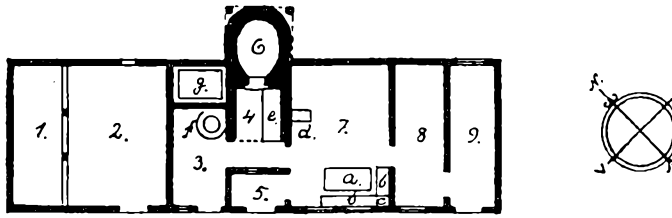

Grundplan af Husmandshus i Stubberup i Borup Sogn.
1) Lade. 2) Lo. 3) Stegers. 4) Skorsten. 5) Forstue. 6) Bagerovn. 7) Stue. 8) Kammer. 9) Indsidder-Stue. a) Bord. b) Bænke. c) Vraaskab. d) Bilæggerovn. e) Arne. f) Bryggerkedel. g) Maltkølle.

Hustomter, Tofter, Haver eller velkultiverede Vænger ved Landsbyen, fik kun smaa Arealer, men som oftest god Jord. Gaardmændene overlod dog helst de daarligste Udmarksjorder til Husmændene, og paa Overdrevene tog det Tid at faa Jorden ryddet og i Drift. De nye Huslodders Gennemsnitsstørrelse laa betydeligt under de 3—4 Tdr. Ld., som Reventlow og Reformregeringen fra første Færd havde krævet. Og det meste af Husmandsjorden kunde langt fra kaldes middelgod. Men det værste var, som vi snart skal se, at Husmændene ofte overtog Hus og Jordlod paa Betingelser, der gjorde dem mere afhængige af Godsejeren, end de tidligere havde været.

FRIGØRELSE — NY AFHÆNGIGHED

Allerede Jordlovgivningen viser, at Husmændene ikke blev glemt ved de store Landboreformer. Det var alvorligt ment, naar C. D. Reventlow i 1788 — Stavnsbaandsløsningens Aar — skrev om Husmændene: »Disse, for hvilke vore Love hidtil saa godt som slet ikke har sørget, og som dog udgør den talrigste Del af Bondestanden, bør nu ogsaa nyde godt af vor Konges milde Omsorg for denne Stand.« Ogsaa en anden fremstaaende Reformpolitiker, Juristen Chr. Colbjørnsen, fremhævede Regeringens Omsorg for »den fattige og talrige Klasse af Medborgere«, som Husmændene udgjorde. I hans Udtalelser kom det dog tydeligere frem, at Husmandsstanden ikke skulde støttes for dens egen Skyld alene, men navnlig af Hensyn til Agerdyrkningen og »Folkeformerelsen«, som Datiden lagde stor Vægt paa. Godsejere og Gaardmænd burde ikke mangle Medhjælpere ved den store Nyordning, der skulde føre Landbruget fra Middelaldertilstande over til tidssvarende Driftsformer.

Reformmændene gjorde baade bevidst og ubevidst Forskel paa Gaardmænd og Husmænd. Loven af 1787 om Fæstebondens Rettigheder og Pligter fastslog rigtignok, at Fæstehuse lige saa vel som Fæstegaarde skulde overleveres Brugeren ved »ordentlig og lovlig Synsforretning«. Men det blev ikke paabudt at bortfæste Huse paa Livstid, som det fra 1790 var Tilfældet med Gaarde, og kun Pligthuse var det forbudt at nedlægge. Følgen blev, at mange Godsejere foretrak Lejehuse, hvis Beboere kunde opsiges med ½ eller ¼ Aars Varsel.

Stavnsbaandsløsningen var en stor Begivenhed for danske Husmænd og Landarbejdere. De kunde jo lettere end Gaardmændene udnytte den nyvundne Frihed og søge Erhvervsmuligheder i andre Egne. Reventlow tænkte sig forøvrigt,

at mange fattige Byboer vilde flytte ud paa Landet som Husmænd, naar det nu kunde ske, uden at de selv eller deres Børn blev stavnsbundne. De fleste frygtede, at Strømmen vilde gaa den modsatte Vej, og indtil Aar 1800 gjaldt der visse Indskrænkninger i Flytningsfriheden for værnepligtige Karle og yngre Husmænd. Ingen skulde dog være bundet til et Sted, hvor han ikke kunde finde sin Næring.

Soldatertjeneste. Godsejerne blev ved Stavnsbaandsløsningen fritaget for at stille Soldater, og disse blev fra da af udskrevet efter Folketal. Ligesom tidligere skulde kun Bønder gøre Soldatertjeneste, en særlig trykkende Byrde for den fattigste Del af Landbefolkningen. Reventlow foreslog derfor en Nyordning i Lighed med det svenske Forsvarsvæsen. For hver 16½ Td. Bondehartkorn ønskede han oprettet et Soldaterhus med 4 Tdr. Land, hvis Bruger i en længere Aarrække kunde gaa Soldat for Lægdet. Ikke mindre end 13 000 Huse vilde ad denne Vej kunne faa Jord paa gunstige Vilkaar. Men Forslaget faldt. Flertallet i den store Landbokommission tog Afstand fra Tanken om at ekspropriere Jord, selv om det var i Forsvarets Interesse, og som frivillig Indretning fik Soldaterhusene ringe Betydning. Ved Nyordningen blev Tjenestetiden noget kortere, men Militærpligten hvilede stadig tungest paa Husmandsstanden. Det var især Husmandens og Inderstens Sønner, der maatte springe Soldat, mens Gaardmanden kunde købe sine Sønner fri.

Ogsaa paa andre Omraader viste det sig, at Fattigdom førte til Ufrihed.

Hoveriet. Naar Stavnsbaandet var løst, vilde den frie Bonde efter manges Mening kunne forsvare sig mod alle Overgreb fra Godsejeres Side. De ledende Reformmænd var dog klar over, at Hoveriet var en af de væsentligste Aarsager til Bondens Undertrykkelse og derfor burde fast-

sættes nøje, om muligt afløses med en Pengeafgift. I Løbet af Aarene 1788—97 fik Landbokommission og Regering udarbejdet Hoveribestemmelser. Paa de fleste Godser enedes Bønder og Herremænd om Hoveriordningen, paa de øvrige traadte særlige Hoverikommissioner i Virksomhed. Endelig kom i 1799 den Lov, der paabød, at alt Hoveri for Fremtiden skulde være bestemt. Vilkaarlighed fra Godsejerens Side vilde blive paatalt og straffet.

Men alt dette gjaldt kun Gaardmandshoveriet. Havde Regeringen da opgivet sin »milde Omsorg« for Husmændene? Egentlig ikke. I Reventlows første Udkast til en Hoveriordning hed det, at ogsaa Husmændenes Hoveri maatte bestemmes, hvor det ikke allerede var sket ved Fæstebrevene. Han var klar over, at Godsejerne ofte sparede Husmændenes Ugedage sammen, saa deres Hoveri blev særlig byrdefuldt i Pløje- og Høstsæsoner. Senere foreslog Reventlow, at Husmændenes Hoveri udtrykkeligt skulde angives i Fæstebrevene. Ingen Ugedage i Perioden 1. April—1. November skulde uden Husmandens Samtykke kunne overflyttes fra én Uge til en anden, og ingen Ugerestancer overføres fra ét Hoveriaar til et andet. Det endelige Forslag var endnu mere husmandsvenligt.

Forslaget blev ikke Lov. Mange Reformvenner var Tilhængere af fuld Kontraktfrihed mellem Godsejere og Bønder i Hoverispørgsmaal. Den almindelige Udvikling gav dem nu Midler i Hænde til at hindre, at Husmændene kom ind under Hoverilovens Beskyttelse.

Godsejerne var begyndt at se sig om efter Arbejdskraft til Erstatning for de mange Gaardbrugere, der efterhaanden købte sig fri for Hoveri. Det var dyrt at holde mange Tjenestekarle, Folkelønnen steg efter Stavnsbaandsløsningen. Men der var arbejdsdygtige Husmænd nok, som kunde ønske et Hus med et Par Tønder Land, og som var villige til at

betale med Ugedagsarbejde. Godsejeren betingede sig derfor ofte de Afgiftsydelser, der var af særlig Værdi for Storbruget, f. Eks. 4 Dage i Høsletten, 4 i Kornhøsten og Vedligeholdelse af 60 Favne Grøfter eller Gærder, foruden en Dags Arbejde ugentligt Aaret igennem, altsammen Afgift af et 7 Fags Hus med 5 Tdr. Land. Men hertil kom, at mange Husmænd forpligtede sig til at arbejde paa Herregaarden en ekstra Ugedag for en fastsat Dagløn, der som oftest var meget lav. Af de forholdsvis faa Husmænd, der opnaaede Huslodder paa indtil 10 Tdr. Land., kunde Godsejeren sikre sig 3 à 4 Dages Arbejde pr. Uge. I nogle Tilfælde var ogsaa Husmandskonen forpligtet til at tage Arbejde paa Godset for en Dagløn, der var fastsat i Fæstebrev eller Lejekontrakt.

Lejehusmænd. Da Reformlovene ikke udtrykkeligt paabød, at Huse skulde bortfæstes paa Livstid, udviklede der sig allerede i 1790'erne mange Steder den Praksis, at Godsejerne bortlejede de tidligere Fæstehuse med kort Opsigelsesfrist paa begge Sider. Disse Lejekontrakter gjorde det muligt for Godsejerne at »sigte« de Ansøgere, der meldte sig. Arbejdsomme og paalidelige yngre Husmænd var at foretrække, »da Jorddrotten ikke kunde være tjent med et svageligt, drikfældigt, skødesløst og uroligt Menneske til Dagarbejder«.

Hvor Gaardmandshoveriet blev afløst eller store Grundforbedringsarbejder sat i Værk, var det nærliggende, at Godsejeren sikrede sig det tilstrækkelige Antal Landarbejdere ved at oprette Lejekontrakter. For den unge Husmand, der ikke havde anden Kapital end sin Arbejdskraft, var det en Fordel, at han kunde bosætte sig uden at svare Indfæstning og derfor uden at risikere Tab, hvis Kontraktforholdet efter faa Aars Forløb maatte ophøre. I Reformtiden var der nemlig sket en betydelig Forhøjelse af Hus-

mændenes Fæsteafgifter. Det virkede tillokkende, at mange Lejehuse var nye og havde et forholdsvis stort Jordtilliggende.

Naar Lejehusmanden kun havde forpligtet sig til bestemte Ugedages Arbejde og frit kunde disponere over Resten af sin Tid, var han ofte bedre stillet end andre Husmænd. Men i Reglen maatte han møde paa Herregaarden efter Tilsigelse Aftenen forinden, ogsaa naar det drejede sig om Arbejde til kontraktmæssig Dagløn. Det værste var, at Lejehusmanden kunde risikere Opsigelse, naar hans Arbejdsevne blev nedsat. Fæstehusmanden kunde jo blive boende, saa længe han var i Stand til at svare Husafgiften, og han havde den Chance, at Efterfølgeren vilde tage sig af ham. Den gamle eller svagelige Lejehusmand maatte ofte ty til Bettelstaven. Indsigtsfulde Landøkonomer forstod, at Lejekontrakter betød en Fare for større Fattigdom og mere udbredt Tiggeri. Men Husmænd, der var naaet til samme Erkendelse, søgte forgæves Regeringens Hjælp for at faa Lejekontrakterne afløst af Fæstebreve paa Livstid.

Hvis Regeringen forbød Lejekontrakterne og forsøgte at regulere Husmændenes Afgiftsforhold, vilde det efter Godsejernes Opfattelse været et uberettiget Indgreb i den personlige Frihed. Det vilde rokke selve Grundpillen i Godssystemet, den billige Arbejdskraft, og muligvis standse saa vigtige Reformer som Udskiftning, Afløsning af Gaardmandshoveriet og Salg af Bøndergods til Selveje. Denne Trusel gjorde Indtryk paa Landbokommission og Regering. Reventlows Forslag om Husmandshoveriet bortfaldt i 1797, og nogle Aar senere fastslog Kommissionen, at Husmændenes Arbejdspligt slet ikke kunde kaldes Hoveri. Den maatte opfattes som en for Fæste- eller Lejeperioden bestemt Arbejdsydelse, der gik i Stedet for en Hus- eller

Jordafgift i Penge. Mens Gaardmændene ofte fik deres Hoveri afløst, kørte Udviklingen baglæns med Husmændene.

De nye Hovtjenere. Da mange Godsejere klagede over, at Husmændene gjorde sig skyldig i Arbejdsforsømmelser, fandt Regeringen det alligevel praktisk at lade Loven behandle de arbejdspligtige Husmænd som hoverigørende. Med Loven i Haand kunde Godsejerne da sikre sig, at Husmændene overholdt deres Kontrakter. Den bondevenlige Kronprins Frederik (VI) fandt ganske vist, at Godsejerne i Forvejen havde Tvangsmidler nok overfor Husmænd, der ikke fik Fæste paa Livstid. Det forekom ham, at man var i Færd med at skabe »en ny talrig Klasse af Hovtjenere«, stik imod Bondefrigørelsens Aand og Mening. Men det lykkedes de ledende Politikere at overbevise ham om, at de store Fremskridt, der yderligere skulde frigøre Landbostanden, virkelig var i Fare, og han gik da med til en Redningsaktion.

Forordningen af 30. Januar 1807 viste klart, at Husmands- og Landarbejderstanden nu snarere var et Middel end et Maal for Regeringens Reformpolitik. Efter denne Lov kunde Godsejerne nogenlunde frit bestemme Arbejdstid og -sted, mens forsømmelige Husmænd og Husmandskoner maatte betale klækkelige Bøder. Det blev end ikke forbudt at anvende Pryglestraf, og det benyttede Forvalterne sig ofte af.

Lige saa uheldigt var det, at Landbokommissionen kort forinden havde afvist et Forslag om at erklære de Kontrakter for ugyldige, hvori Godsejere betingede sig Fæste- eller Lejehusmænds Arbejde til væsentlig lavere Dagløn end den almindelige. Staten skulde ikke blande sig i private Afgørelser, mente man, og nu da Husmanden ikke mere var stavnsbundet, kunde han værne sig mod Løntryk ved at søge Næring andetsteds.

Der fandtes dog stadig Mænd med aabent Blik for den Undertrykkelse, der truede Husmændene. I 1797 gjorde en jysk Hoverikommissær Regeringen opmærksom paa, at deres Kaar var blevet forværret, samtidig med at Gaardmandshoveriet blev indskrænket. I Anledning af de tunge Arbejdsforpligtelser, mange Husmænd paatog sig for at faa en Smule Jord, lyste en fynsk Præst en Del Aar senere efter en Lov, der kunde hindre Mennesker i at gøre sig til andres Trælle. Ogsaa Reventlow forstod, at Husmænd og Inderster i Reglen var daarligere stillet, end de burde være under de nye Forhold. Da han paa sine ældre Dage trak sig ud af det politiske Liv, saa han bl. a. en Opgave i at tilskynde sin Søn til at skabe lysere Kaar for Husmandsbefolkningen paa Grevskabet Christianssæde.

HUSMANDSBRUGETS MULIGHEDER

De mange Tusinde nye Huslodder ved Landsbyer og langs Markskel, i Udmarker og paa Overdrev var danske Husmænds blivende Udbytte af de store Landboreformer. Det var næppe mere end 3—4 pCt. af Landbrugsjorden der kom paa Husmandshaand i Reformtiden. Men Udparcelleringen blev livligt drøftet mod Slutningen af Reformperioden. En af Tidens Landøkonomer skrev en smule ironisk om Jordudstykningen, at »medens nogle anser den for det sidste og øverste Trin paa Fuldkommenhedens Trappe, øjner andre deri en skummel Afgrund, hvis Svælg har aabnet sig for gennem Aarhundreder at sætte Grænser for al Forbedring, al Nationalvelstand«.

Man overdrev let Jordudstykningens samfundsmæssige Betydning, selv om der navnlig i Jylland blev oprettet en hel Del nye Gaarde og Bolssteder. Det meste var Huslodder.

Var Besiddelsen af nogle faa Tønder Land virkelig i Stand til at ændre Husmandens Stilling økonomisk og socialt?

Herom var Meningerne delte.

Landarbejder-Husmanden. Den almindelige Opfattelse var, at Husmanden vel burde have et Stykke Jord, men stadig søge sin væsentligste Indtægt som Landarbejder. »Er hans Bestemmelse at være den større Jordbruger til Hjælp i hans Avlsdrift«, skrev Gregers Begtrup o. 1800 i sit Værk om Agerdyrkningen i Danmark, »saa bør Husmandens Jordlod ej være større, end at han i de to Dage om Ugen kan besørge den og skænke de øvrige til sine Naboers Gavn ... Husmanden bør have saa mange Tdr. Land til sit Sted, at han derpaa kan sommer- og vinterføde en Ko og nogle Faar, samt have et Par Tdr. Udsæd, saa at han kan rigelig avle det af Kornvare, han forbruger i sin lille Husholdning, og føde et Par store Grise.« Begtrup ansaa 4—5 Tdr. Land middelgod Jord for tilstrækkeligt. Havde Husmanden det dobbelte, vilde han fristes til at holde Heste, og saa vilde han blive »i Stedet for en velhavende Daglejer, som er i Stand til at ernære sin Familie i gode og onde Aar, en forarmet Bolsmand«.

Professorens lyse Syn paa Landarbejder-Husmandens Muligheder var typisk for Reformtiden. Men dels havde de færreste Husmænd saa megen Jord, som Begtrup regnede med, dels var Udbyttet gennemgaaende ringere. I et samtidigt Overslag over »en Husmands sande Stilling« blev Nettoudbyttet af en Huslod paa 4 Tdr. Land anslaaet til 31 Rigsdaler, Husmandens Arbejdsindtægt til ca. 78 Rdl. Eksemplet var fra Nordsjælland, hvor Kornpris og Folkeløn var særlig høj. Der var ganske vist Husmænd, der ved Avl af Kartofler og Grønsager fik deres Udkomme paa en lille Jordlod, men Hovedindtrykket er, at Smaabruget paa tre Tønder Land ofte kun betalte sig, for saa vidt som den

gifte Landarbejder havde haardt Brug for dette Bidrag til Familiens Underhold.

Tyende-Husmanden. Udstykningen af Huslodder paa 1—4 Tdr. Land kom da ogsaa ud for skarp Kritik. Landøkonomen Oluf Chr. Olufsen fremhævede med Rette, at de fattige Husmænd ikke kunde skaffe sig ordentlige Landbrugsredskaber, rene Kornsorter og gode Husdyrracer. Derfor gav Smaabrugene for ringe Udbytte. Det var snarere en Kritik af Samfundet, der ikke støttede Smaabrugeren i Erhvervskampen, end af Husmanden selv. »Husmanden kunde med sin og sin Kones Arm dyrke den liden Lod ypperlig, naar han havde Penge.« Det havde han ikke, og Laanemulighederne var smaa.

Efter Olufsens Opfattelse kunde Husmanden ikke paa een Gang være sin egen Herre og andres Tjener. Derfor burde der *enten* udstykkes Parceller saa store, at en Familie normalt vilde kunne klare sig som selvstændige Brugere, helst Gaardbrug paa 30—50 Tdr. Ld., *eller* helt smaa Lodder, som en Husmand kunde overkomme at dyrke, samtidig med at han sikrede Familiens Underhold ved at tage fast Tjeneste paa en større Gaard. Olufsen anbefalede de store Avlsgaarde at opføre Huse med Tilliggende af 6—8 Skpr. Land. En gift Tjenestekarl, der fik sin Løn i Penge og Naturalier, vilde i Olufsens Øjne være godt tjent med sin Stilling i Samfundet. »Den behagelige Tanke at være betrygget imod Mangel vilde fuldelig opveje den ubetydelige Stolthed at være Selvejer i Fattigdom og Usselhed, den vilde indflyde paa deres Tænkemaade og danne bedre Tjenestetyende end det, man nu sædvanligen ser.«

Disse Betragtninger mindede om en Arbejdsgivers Ønskedrøm. Men de Oplysninger, der foreligger om Herregaardsarbejderes Lønforhold, synes at fastslaa, at Tyende-Husmanden var daarligere stillet end Landarbejderen med

3—4 Tønder Land, selv om Smaabruget kun blev drevet saa som saa.

I en Vejledning for Gaardmænd og Husmænd, der havde faaet deres Jord udskiftet, havde Pastor Høegh i Gentofte forlængst peget paa en tredie Mulighed.

Den selvstændige Smaabruger. H. J. C. Høegh, der var Broder til Ove Høegh-Guldberg, havde tidligere været Præst i Thy, hvor der var forholdsvis mange Smaabrug, og han interesserede sig varmt for Husmændene i deres fattige og trange Kaar. I sit Prisskrift fra 1794 vilde Høegh nu vise, hvorledes en almindelig Huslod paa 3—4 Tdr. Land ved intensiv Dyrkning, i Forbindelse med Sommerstaldfodring, kunde ernære en Familie. De første Aar vilde Husmanden ganske vist være nødt til at arbejde for Gaardmændene, hvis Hjælp han ogsaa kunde behøve ved Pløjning og Harvning. Men efterhaanden skulde han blive i Stand til at leve udelukkende af eget Landbrug, pløje med Køer og grave med Spade, samt lære at dyrke rigelig med Kløver, saa at Kreaturholdet kunde forøges. Og Høegh raadede indtrængende sine »kære Husmænd« til at avle Kartofler og Grønsager, Husmandskonen vilde erfare, at just Havebruget gav de sundeste Næringsmidler.

Der var virkelig Husmænd, der fik et saadant Udbytte af deres Smaabrug, at en Familie kunde leve af det. Landhusholdningsselskabet præmierede navnlig en Del, der udmærkede sig ved Kartoffel- eller Frugtavl. Men det var de faa. Skulde Høeghs Tanker virkeliggøres, vilde det kræve en Energi, en Fordomsfrihed og Paapassenhed som de færreste danske Bønder kunde besidde; det tusindaarige Landsbyfællesskabs Vaner havde dybe Rødder. Der skulde gaa over 100 Aar, før Husmænd i Almindelighed naaede saa vidt. Datidens Kritikere mente med Rette, at Høegh var for optimistisk i sit Syn paa Husmandsbrugets praktiske Muligheder.

Men i social Forstaaelse var Høegh forud for sin Tid. Han havde Øje for det voksende Klasseskel og forstod, at Udviklingen gik Husmændene imod, hvis ikke det selvstændige Smaabrug blev en Realitet. »Det vil nok vise sig i hver Egn, som i vor her, at naar Gaardmænd formedelst Udskiftning, Ejendom og den deraf flydende Vindskibelighed og klogere Drift tiltager noget i Velstand, ja, om det er endog blot deri, at deres Ejendoms Værdi formedelst Tiderne stiger, saa deler Bondestanden sig i 2 Klasser, Gaardmands- og Husmandsklassen, og det saa fuldkomment, at ingen, som er født i den sidste, kan gøre sig mindste Haab om at stige op i den første, ligesom og ingen født i den første vil fornedre sig til den sidste. Følgerne af denne Afsondring er højst ulykkelige for vor Bondestand, og det for begge Klasserne.«

Heri fik Høegh Ret, men først en fjern Fremtid skulde virkeliggøre hans Haab om en selvstændig Smaabrugerstand, der vilde »udgøre en Middelklasse i vor saa vigtige Bondestand og ... holde den sammen i et lykkeligt Baand fra øverst til nederst«.

Husmanden høster Anerkendelse. Bondefrigørelsen og Landbrugets almindelige Fremgang tegnede saa lyst, at man havde Raad til at overse de mørke Partier i Samfundsbilledet. Sammenlignet med den nærmeste Fortid var ogsaa Husmandens Stilling i flere Henseender forbedret. Og selv om han stadig var en fattig og afhængig Mand, havde hans Gerning vundet Samfundets Respekt. I Gregers Begtrups Skildring af Agerdyrkningen i Danmark hed det om Husmandsstanden bl. a.: »Tilforn hentæredes denne vigtige Folkeklasses Kraft uden fast Bestemmelse, dens Stræbsomhed var hemmet, dens Udkomme var usikkert, og i dyre Aaringer udsattes den for trykkende Mangel og den største Nød. Nu er en Mængde Næringsveje aabnet for dens Flid.

Ethvert Overdrev og enhver ufrugtbar Jordplet indbyder disse nøjsomme Jorddyrkere, som de om faa Aar forvandler til kornrige Sletter. Husmandsstanden udbreder som en god Genius Velsignelse om sig, den hjælper Bonden med sit Markarbejde, den lindrer Bondens Hoveri, den befolker og opdyrker som nye Kolonister Landets forsømte Jordstrækninger ...«

Det var Oplysningstidens Hyldest til Husmændene for deres Bidrag til det praktiske Reformarbejde, et Vidnesbyrd, der godt kan lægges ved Siden af Husmandsdigternes Udsagn et Aarhundrede senere.

FRA HOVERITID TIL ANDELSTID

Da Landsbyfællesskabet gik i Opløsning, skiftede det danske Bondeland Karakter. Ved Udskiftningen flyttede en Mængde Gaarde og Huse fra Landsbyerne ud paa de før saa øde Bymarker. Smaa Husmandssteder lejrede sig paa Udmarker og fjerne Overdrev.

Det var Udflyttergaardene der synede mest paa det aabne Land, men i voksende Tal skød nye Huse frem, snart i smaa Kolonier, snart mere spredt, tæt omgivet af deres Agerfelter. Et nyt og friskt Træk i Landskabet, samtidig med at Husene inde i Landsbyen ofte fik de udflyttede Gaardes Plads, ja deres Bygninger med. Hvor Udflytningen var livligst, blev det Husene, der dominerede i Landsbyen. Haandværkernes og Landarbejdernes Hytter slog Kreds om Gadekæret og fulgte den S-slyngede Vej, mens nogle faa firlængede Gaarde føjede sig ind i Landsbybilledet. De nye Huse var lerklinede og straatækte som de gamle, men en Del af dem større og mere velbyggede. Udmarksfolkene kunde jo ikke bo i Læ af ældre Bebyggelse, og der skulde helst være Plads til lidt flere Kreaturer nu.

At Husene rykkede frem og tog det danske Landskab i Besiddelse, kom ogsaa til Udtryk i Stednavne. Mange af de nye Huse fik Navn efter den Natur, der omgav dem, Navne, der duftede af Eng og Kær, af Hede og Mose, Skov og Krat. Gamle Marknavne gik ofte igen i nye Husnavne, men det hændte ogsaa, at velmenende Godsejere døbte Ud-

flytterstederne med Navne fra Europas eller Alverdens Geografi. Værst var det, at Samfundsforholdene, der ikke tegnede sig særlig lyst for Husmandsbefolkningen, ogsaa her satte sine Spor. Selv pæne Navne som »Lykken«, »Glæden«, »Nøjsomhed« og »Naade« fik let en uægte optimistisk eller nedladende Klang, naar de blev knyttet til de fattige Hytter. Men der opstod ogsaa Husnavne af helt modsat Indhold, ikke mindst i Herregaardes Nærhed. Navne som »For lidt«, »Sultenborg« eller »Slavehusene« taler et bittert Sprog om onde Husmandskaar.

FOLKEMÆNGDE OG FATTIGDOM

Landbefolkningens Vækst. Efter de store Landboreformer voksede den danske Landbefolkning som aldrig før. I Perioden 1800—1880 forøgedes den fra 735 000 til 1 400 000, altsaa en Fordobling. Fordelingen mellem de forskellige Landbogrupper kan ikke angives i saa klare Tal, men Hovedparten af den store Tilvækst var Husmands- og Landarbejderbefolkning. I Danmark Nord for Kongeaaen steg Antallet af Bøndergaarde ganske vist fra ca. 55 000 i 1805 til 73 000 i 1885. Omkring 1800 var der næsten lige mange Huse og Gaarde, men Husantallet var i 1850 steget til 110 000, i 1885 til 188 000. Det store Flertal var Huse med Jord, men ser man bort fra dem, der havde mindre end 1 Fjerdingkar Hartkorn, bliver Antallet af Landbrugshuse godt 70 000 i 1850 og 115 000 i 1885.

Jordfordeling. Udstykningen blev altsaa fortsat i livligt Tempo, skønt Regeringen fra 1819 begrænsede Udstykningsfriheden en Del. Men nogen stærk Sønderdeling af Danmarks Jord betød det ikke. Bøndergaardene havde nu som før over $^3/_4$ af Hartkornsarealet i Brug, et Par Tusind Godsejer- og Proprietærgaarde lagde Beslag paa $^1/_7$. Tilbage var

Husmændenes beskedne Andel, i 1850 kun godt 7½ pCt., i 1885 ca. 11 pCt. af Landets Hartkorn. Saa lidt blev der til de Befolkningsgrupper, der paa 100 Aar var tredoblet i Tal.

Som *Besiddelsesforholdene* var, blev den daarlige Jordfordeling særlig uheldig for Husmændene. De store Landboreformer i Forbindelse med gode Landbrugskonjunkturer indtil 1818 satte Gaardmændene i Stand til at hævde sig overfor Godsejerne. Efterhaanden blev de fleste af dem Selvejere eller Arvefæstere med fuld Raadighed over deres Ejendomme. Endnu i 1850 var dog 40 pCt. af Gaardhartkornet paa mer eller mindre afhængige Fæsteres Hænder, i 1885 kun 9 pCt. De tilsvarende Procenttal for Husenes Hartkorn var 42 og 14. Disse Tal siger os, at Gaardmænd og Husmænd havde fælles Interesser overfor Herremændene, naar de i 1840'erne og senere søgte at faa Fæste- og Hoverivæsenet ophævet. Men deres Vilkaar var alligevel meget forskellige.

Flertallet af Husmandsfamilierne sad i Fæste- eller Lejeboliger, mange i Indsidderstuer hos Bønderne. De maatte svare deres Afgifter i Penge eller Arbejde til Herregaardene og de lidt større Bøndergaarde. Navnlig paa Øerne beholdt Godsejerne indtil 1850 et solidt Tag i de Husmænd, der skulde erstatte Gaardmandshoveriet. Over en Fjerdedel af dem havde her Lejekontrakter »og altsaa kun i Ejerens Karakter og deres egen Opførsel Sikkerhed for Opholdet«, tilstaar en af Datidens Godsejere. Fra et Herremandssynspunkt forsvarede man ellers Lejeforholdet med, at Rettergangen mod upaalidelige Husfæstere var for omstændelig og dyr.

Husmandshoveri var almindeligt. Mens de fleste Fæstegaarde havde faaet deres Hoveri afløst, gik Udviklingen mange Steder i modsat Retning for Husenes Vedkommende. »Det ene Hoveri synes at maatte afløse det andet, saa længe

Hovedgaardene har den i vore Dage almindelige Størrelse, og Agerbruget ikke er mere lønnende, end at Godtkøbs Arbejde svarer bedst Regning,« skrev Historikeren, Godsejer H. F. J. Estrup i 1830'erne. Denne Tankegang ændredes, da Landbrugskrisen 1818—28 var kommet paa større Afstand. Men Godsejerne krævede i Reglen en Pengeafløsning, der svarede til fuld Dagløn for hver Hoveridag, og saa vilde Husmanden jo ikke faa nogen økonomisk Fordel af en Hoveriafløsning.

Hvad Pligtarbejdet omkring 1840 kunde beløbe sig til, viser en Opgørelse fra Præstø Amt, hvor 11 Herregaardes Husmænd, der tilsammen ikke havde mere Jord end 30 middelstore Bøndergaarde, udførte ca. 29 000 Dages Arbejde om Aaret. Endda ydede de ca. 1200 Husmænd mere i Penge end i Arbejde — bortset fra de mange Tusind ekstra Arbejdsdage, de i Henhold til Fæstebrev eller Lejekontrakt maatte forrette paa Herregaarden for fastsat Dagløn, naar Herskabet krævede det.

Under Arbejdet paa Herregaardene kom Husmændene ofte ud for Prygl og anden Haardhed. I Reglen var den legemlige Revselse ikke det værste, dertil var den for almindelig i de Tider. Men Lussingerne placerede i hvert Fald Husmændene i Tyendets Rækker, idet Loven forbød en lignende Behandling af hoverigørende Gaardmænd, og hensynsløse Overgreb forekom. Paa Spøttrup i Salling havde de fleste Husmænd 10-aarig Lejekontrakt paa et Hus med 1½—3 Tdr. Land. Sognepræsten i Rødding attesterer i 1843, at ikke blot var Husmændene plaget med store Pengeafgifter og urimelige Hoveriarbejder, men de gik i stadig Frygt for Mishandling, selv om de gjorde deres bedste Flid. Flere navngivne Husmænd og en Husmandskone var kommet ud for haard Medfart. Præsten vilde oplyse Regeringen om, at de forurettede ikke havde (økonomisk) Evne til at paatale

disse Fornærmelser. I mere end een Henseende holdt Middelalderen sig længe paa Spøttrup.

De mange Herremands- og Forvalterovergreb blev skarpt paatalt i 1840'ernes politiske Diskussion, men Godsejerne vilde mene, at Lejehusmændene ofte havde det lige saa drøjt hos Bønderne. De »fordærvelige Indsidderstuer« bredte sig, hvor Selveje og Arvefæste vandt frem, mens Godsejerne havde dem under Kontrol paa det egentlige Fæstegods. Men Husmændene var ikke glade for en Kontrol, der bl. a. betød, at det kunde forbydes Forældre at tage Ophold hos deres Børn. Godsejerne øvede en Del Godgørenhed, men samtidig viste de Fattigdommen fra sig og holdt paa de arbejdsdygtige Fæste- og Lejehusmænd. Derfor blev Indsiddernes Lejligheder maaske nok i særlig Grad »Armodens Vuggestuer«, og derfor maatte saa mange gamle og svagelige Husfolk paa Sognet.

De fattige Kaar. Landbrugskrisen 1818—28 havde i første Omgang ramt Jordbesidderne haardest. For den jordløse Husmand var det en Fordel, at Jorden og dens Produkter blev billige. Men fik han en stor Del af sin Løn i Naturalier, som det ofte var Tilfældet, bedredes hans Stilling ikke meget. Og den forværredes, da Arbejdsløsheden truede. Pengeknaphed tvang ofte Gaardmanden og hans Børn til at gøre det meste af Arbejdet selv og spare Daglejerhjælp. Følgen blev, at Daglønnen faldt, og den hævede sig kun langsomt igen efter Krisen. Bedst gik det for Husmænd, der havde købt Hus og Jord under Lavkonjunkturerne. Selvejerhusmændenes Kaar omtales gerne som taalelige, men de færreste havde saa megen Jord, at de kunde danne *det* sociale Bindeled mellem Gaardmænd og Husmænd, som Pastor Høegh havde drømt om. Smaabrugere var i Reglen afhængige af den Gaardmand, der hjalp dem med at pløje og tilsaa deres Marker. De maatte betale for Laan af

Heste og Redskaber, og det lille Landbrug blev sjælden passet til rette Tid. Det kgl. Landhusholdningsselskab og de ældste Landboforeninger uddelte Præmier til Husmænd, der dyrkede deres Lodder med Hakke og Spade eller pløjede med Køer.

Ogsaa Haandværk og Husflid i Landdistrikterne blev

Husmand, der pløjer med Køer.

fremmet, især i de knappe Tider. Mange Vævestole blev anskaffet, en Del Syskoler oprettet, og der blev ogsaa iværksat nogle Nødhjælpsarbejder, der kunde skaffe fattige Landbohjem lidt Fortjeneste i Arbejdsløshedsperioder. Men alt dette betød forholdsvis lidt, saa længe Husmanden ikke opnaaede en Forbedring af sin Stilling som Landarbejder. Indenfor Husmændenes Hovederhverv skabte den stærke Befolkningstilvækst en haard Konkurrence paa Arbejdsmarkedet, samtidig med at Leveomkostningerne fra omkring 1830 steg. De gifte Landarbejdere, der ikke klarede sig — ofte de børnerige Familier — maatte gaa paa Fattigvæsenet. Det var Vilkaarene, og ingen tænkte sig dem anderledes.

Ganske vist havde Fattigloven af 1803 i Modsætning til ældre Forsøg virkelig skabt et ordnet Fattigvæsen overalt paa Landet. Men Fattigkommissionerne mente som Regel, at enhver ordentlig Landarbejder vilde kunne faa Arbejde, og var bange for, at Fattighjælp vilde svække Ansvarsfølelsen og skabe mere Elendighed — Opfattelser, der under ændrede Forhold kendes helt op til vor egen Tid. Førende Nationaløkonomer hævdede, at Fattigdommen var et nødvendigt Samfundsonde. En Forbedring af de fattige Befolkningsklassers materielle Kaar vilde opmuntre dem til at sætte flere Børn i Verden, og da Erhvervsmulighederne ikke vilde vokse i samme Forhold, maatte ny og større Fattigdom blive Følgen. Derfor burde Fattigvæsenet heller ikke have noget som helst tillokkende ved sig. Det samme mente Gaardmændene.

Fattigdommen satte Skel i Bondebefolkningen. Mange Gaardmænd havde under Landbrugskrisen kæmpet haardt for at undgaa Forarmelse og saa nu skævt til de voksende Fattigskatter. Ud fra den Indstilling roste en ældre Bonde engang sin Sognepræst, fordi han som Fattigkommissionens Formand var »udmærket haard mod de Fattige«. Gaardmanden nærede ofte en angstfyldt Uvilje mod Fattigdommen. Han giftede nødig sin Datter bort til Husmandskaar, og selv gik han ikke gerne paa Aftægt uden Sikkerhed for en betrygget Alderdom. Sygdom og Svækkelse kunde derimod bringe selv den stræbsomste Husmand paa Sognet, og det var kun undtagelsesvis, at Slægten kunde hjælpe ham. Enhver fik undgaa Fattigdommen, saa godt han kunde, og der var ingen særlig Medlidenhed med den, der »letsindigt« satte Bo uden at kunne forsørge en Familie. I mange Landsogne ængstedes man ved det stigende Antal Fattige, der for en Del fik Føden paa Omgang i Gaardmandshjemmene eller modtog Almisse, gerne i Naturalier. Uviljen kunde nu

og da vende sig mod de Godsejere, der byggede jordløse Lejehuse og bandt fattige Husmænd med tyngende Arbejdskontrakter.

Den offentlige Mening. I 1834 indførte den enevældige Konge raadgivende Stænderforsamlinger, hvor det lidt større Bondehartkorn kunde gøre sig hørt, mens det mindre Landbrug ligesom hele Arbejderbefolkningen var udenfor. Da Fattigforsørgelsen blev diskuteret paa Stænderforsamlingerne i Roskilde og Viborg, fandt man, at de Fattige gennemgaaende blev behandlet for lemfældigt, og stillede Forslag om Arbejdshuse for de dovne og uordentlige Befolkningselementer, de selvforskyldt fattige. Man foreslog dog ogsaa mere humane Midler, der skulde hindre Fattigdommens Udbredelse, f. Eks. Indskrænkninger i Retten til at opføre nye Huse og — paa den anden Side — udvidet Adgang til Jordudstykning, saa at flere Husmænd delvis kunde ernære sig som Smaabrugere. Samtidig var Bøndernes Stænderdeputerede ret lydhøre overfor Husmændenes Klager over Godsejerne og deres Andragender om Hoverilempelser og Afskaffelse af Herremændenes Prygleret.

Heller ikke i det lokale Styre fik Husmændene foreløbig Lov at tale med. Da Sogneforstanderskaber (Sogneraad) indførtes i 1841, fik kun Ejere og Brugere af mindst 1 Td. Hartkorn tilstaaet Valgret. De jyske Stænderdeputerede vilde godt have haft Grænsen ved ½ Td. Hartk., mange Smaabrugere vilde da være kommet med. Men den vestjyske Storbonde Ole Kirk aftegnede Landbounderklassens triste og afhængige Stilling, da han omtalte Grundene til, at de ikke fik Stemmeret: »Som bekendt er mange Husmænd med ringe eller ingen Jord ofte meget fattige Folk, der maaske endog for et Stykke Brød vilde give en Mand deres Stemme.«

FOR 100 AAR SIDEN

I 1842 lysnede det lidt. Det Aar begyndte Rasmus Sørensen og J. A. Hansen at udgive »Almuevennen«, der talte forurettede Fæstebønders og Husmænds Sag. Det Aar kunde Fæstehusmand Peder Hansen fra Lundby overrække Stænderforsamlingens Præsident et Andragende fra Husmænd paa ni sydsjællandske Godser. Deres Krav om Afskaffelse eller Lettelse af Husmandshoveriet gjorde et vist Indtryk, saa meget mere som seks Selvejergaardmænd i Roskilde Stænderforsamling ogsaa talte Husmændenes Sag. Nu kom den virkelig til Behandling.

Peder Hansen, Lundby. Peder Hansen var en Smedesøn fra Kjøng i Sydsjælland. Den lærelystne Dreng havde det Held, at Sognepræsten tog sig af hans Undervisning. Som ung spillede han paa Violin ved Bondegilder, hvad der gav en vis Anseelse. Han blev ellers Landarbejder, lærte ogsaa Faderens Haandværk og i sin Fritid læste han meget. Han giftede sig, og i 1832 fik han et Hus under Lundbygaard — Fæstebrevet opnaaede han først 10 Aar senere. Forvalteres og Herremænds Vilkaarlighed mod Husmænd erfarede »Per Tingløber« ofte ved Selvsyn, og Harmen over Uretten blev den mørke Tone i hans Agitation, der samtidig gennemlystes af en kristelig-social Glød.

Omkring 1840 begyndte Peder Hansen med Mund og Pen sit Arbejde for, som han selv siger, »at vække og opmuntre Folket til Modstand imod Aristokratiets Grundsætninger«. Det kunde ikke være Guds Vilje, at de faatallige Godsejere skulde have Lov til i Kraft af deres Ejendomsret at undertrykke mange Tusinder af deres Medmennesker. Det hed jo i Skriften: »Alt, hvad I vil, at Mennesker skal gøre mod Eder, det samme gør I og imod dem«. Peder Hansen lod utrætteligt Bønderne forstaa, at de ogsaa kristeligt

set havde Retten paa deres Side, naar de rejste sig mod Herremændene.

At »Almuevennen« og enkelte andre Blade skrev om Landboforholdene var nyttigt nok, naar det gjaldt at skabe Forstaaelse for Bondesagen hos den mere oplyste Bybefolkning, særlig i København. Men for 100 Aar siden læste kun faa Bønder Aviser, og den, der vilde have dem i Tale, maatte gaa fra Landsby til Landsby, for om muligt at samle Beboerne paa Bystævne eller i en lavloftet Bondestue. Det gjorde Peder Hansen, og han naaede vidt omkring paa Sjælland. Gaardmændene var ofte flinke til at køre for ham, Tjenestefolk og Husmænd gik gerne med Bud til Naboerne, naar han kom. Men da Oldermanden et Sted brugte Byhornet for saa meget hurtigere at samle Landsbyens Folk, lod Politimesteren ham vide, at Kongen ikke havde skænket Bymændene Hornet, for at de skulde tude for Peder Hansen.

Godsejerne og Øvrigheden saa skævt til den begavede Fæstehusmands Agitationsrejser, mange Gaardmænd var afvisende og Husmændene ofte af den Mening, at den Slags »Opsætsighed« ikke nyttede noget. Men Peder Hansen havde naaet sit første Maal, da han i Sommeren 1842 i Roskilde kunde tilstille Professor H. N. Clausen, der var Stænderforsamlingens Præsident og Stænderdeputeret for Præstø, et Andragende fra Husmændene paa Godserne i hans Valgdistrikt.

Paa Stænderrigsdagen. Ved samme Tid stillede Selvejergaardmænd i Roskilde Stænderforsamling et Forslag til Forbedring af Fæstehusmændenes Kaar. Deres Ord var Udtryk for social Medfølelse, men ogsaa for den store Klasseforskel indenfor Bondestanden. »Hvordan det end gaar, og hvad der end sker, vil det vel aldrig blive andet, end at den ringeste Klasse i Samfundet kommer til at henslide Livet under ublide Kaar.« Men Selvejerbønderne fandt,

at Husmændene havde det uforsvarligt haardt under Godsejerne, der kun tænkte paa at faa mest mulig Erstatning for Gaardmandshoveriet. Mange Arbejdsdage fra Solens Opgang til længe efter dens Nedgang maatte en Husmand tilbringe paa Hovmarken for »med egne Redskaber og paa egen, som oftest helt usle Kost, at arbejde ... sammen med kraftfulde og velnærede Tjenestefolk«. Naar Husmanden var udslidt, »længe før det efter Naturens Orden burde være Tilfældet«, maatte han ofte sammen med sin Familie ty til Kommunens Fattigforsørgelse. Saa kunde en anden indtage hans Plads som Landarbejder — for at gaa samme Skæbne i Møde.

I hele Bondestandens Navn bad disse Rigsdagsbønder nu Kongen forelægge et Lovudkast til visse Husmandsreformer. Der burde indføres tvungent Livsfæste for alle Huslodder, Naturalhoveriet burde afskaffes, eller i det mindste indskrænkes til rimelig Størrelse, og Husmændene sikres mod Mishandling under Udførelsen.

Flere Stænderdeputerede hævdede overfor dette, at Husmandsspørgsmaalet ikke kunde løses, da et Indgreb i det frie, kontraktmæssige Forhold mellem Godsejer og Husmand var utaaleligt. Hvad Fattigdommen angik, saa var den noget, der hang ved de sociale Forhold som Klæder ved Menneskene. Kulturen krævede sine Ofre. Men Forsamlingens Formand, Professor Clausen, gjorde dog ikke Peder Hansens og de sydsjællandske Husmænds Andragende til Skamme. Han fandt, at det klang som Ironi at tale om Frivillighed for en Klasse af Mennesker, der ikke havde anden Vej til Brød og Husly end den, der aabnedes for dem hos Godsejere eller Gaardmænd. Og hvis al Ejendomsret skulde gælde ubetinget, maatte saa lysende Bedrifter som Trældommens og Negerslaveriets Ophævelse jo anses for uforsvarlige.

Det lykkedes at faa nedsat en Komité, der skulde tage Husmandssagen under Overvejelse, og i 1843 lod Regeringen de nye Kommunalraad paa Landet udtale sig om Husmændenes Forhold. Det var i Reglen Godsejere, Præster og de mere velstaaende Gaardmænd, der skrev disse Erklæringer, og de tegnede næppe Billedet mørkere, end Virkeligheden var.

Landarbejdere under Aaget. Tilstandene var naturligvis ikke ens overalt. Der var Egne i det vestlige Jylland, hvor de fleste Husmænds Kaar ikke var meget forskellige fra Gaardmændenes. I det store og hele fandt Husmænd med Jord deres tarvelige Udkomme. Men blandt jordløse Husmænd og Indsiddere herskede der megen Fattigdom og Nød. Baade Fæste- og Lejehusmænds Afgifter var trykkende. Fra gammel Tid bestod der et urimeligt Forhold mellem Pengeafgift og Arbejdsydelse. Der var Godser, hvor en Hovdags Arbejde kun takseredes til 7—8 Skilling, mens Daglønnen var den tredobbelte. Ved Fæsteforandringer var Husafgifterne stærkt stigende, men de syntes ikke værst i de Egne, hvor Peder Hansen, Lundby, med saa stor Energi havde rejst Husmændene til Protest. I Jylland, hvor langt de fleste Gaardmænd var Selvejere, maatte Husmændene ofte sikre sig Jord mod betydelige Arbejdsydelser. I et østjysk Sogn var 2 Dages Arbejde ugentlig i Sommerhalvaaret og 1 om Vinteren almindelig Lejeafgift af et jordløst Hus, og Lejeren maatte desuden forpligte sig til betalt Arbejde for Ejeren, naar denne havde Brug for ham. Godsejere og større Gaardmænd var lige interesserede i at faa billig Arbejdskraft i de travle Sæsoner, men Stokken sad næppe saa løst i Storbondens Haand som Ridepisken i mangen Herremands eller Forvalters.

Vendt mod Godsejerne krævede flere Sognestyrelser betryggende Fæsteforhold for Husmændene, men det kom-

munale Fattigvæsen handlede ofte paa tværs af denne humane Opfattelse. Det var ret almindeligt, at en Lejehusmand blev opsagt nogen Tid forinden han ved 5 Aars Ophold i Sognet vilde have opnaaet Forsørgelsesret for sig og sin Familie. Det kunde da vise sig umuligt for ham at faa en Lejebolig i samme Sogn, og flyttede han til et andet, kom han maaske ud for samme Skæbne der nogle Aar senere. Mange Husmandsfamilier maatte paa denne Maade »omflytte som Israels Børn«, hed det.

Den daarlige Jordfordeling var Husmændenes Ulykke. »Naar det gaar frem for Agerbruget til Velstand i det store, gaar det tilbage for Husmændene, som er i Besiddelse af det smaa«, oplystes der fra Nordsjælland; de fleste Husmænd maatte *købe* Korn. I Odense Amt var der flest jordløse Huse i Selvejersognene, og fra en jysk Hedeegn var der Eksempler paa, at Gaardmænd opførte Huse paa Hedejord, for at Lejehusmænd kunde opdyrke den; naar det var sket, blev udslidte Husmænd ofte opsagt til Fordel for andre, der vilde give mere for Jorden.

I Reglen talte Sognestyrelserne ikke om Jordreformer. Paa Landarbejdernes Vegne søgte en østjysk Skolelærer, der selv var Husmandssøn, at ruske op i Jordbesiddernes Samvittighed: man maatte skamme sig ved jordløse Huse og Fattigdom, samtidig med at gode Jorder, der rigelig vilde kunne afhjælpe Husmændenes Savn, laa udyrkede hen. — Et Par jyske Amtsraad foreslog Lovændringer, der tillod ubegrænset Udstykning og Sammenlægning. Men kunde det hjælpe dem, der trængte mest til at købe Jord paa rimelige Vilkaar?

Kommunalraadenes Forslag. Sogneraadene viste ikke særlig stor Hjælpsomhed overfor den fattige Husmandsbefolkning. De vilde nødig paaføre Kommunerne forøgede Udgifter og var ængstelige for Indgreb i Ejendomsretten. En-

hver kunde jo desuden se, at mange Husmænd ved deres Dovenskab, Drikfældighed eller andre Laster var Skyld i egen Elendighed. Endnu flere var daarlige Økonomer, eller de giftede sig tidligt og fik mange Børn. Adskillige Forslag gik derfor ud paa, at de Unge ikke maatte gifte sig, før de havde naaet en bestemt Alder og havde sammensparet en vis Sum; Karlen skulde attestere, at han var i Stand til at forsørge en Familie. Uordentlige Husmænd burde straffes med Tvangsarbejde, og Skudsmaalsbøger indføres for Daglejere saa vel som for Tjenestefolk. Paa den anden Side mente de fleste dog, at Hustugten burde ophæves og Husmændene værnes mod Overgreb ved en vis Kontrol med Lejehuse og Indsidderboliger.

Men kunde man holde Nøden borte ved Tvangsforholdsregler? Mange Sogneforstandere følte sig magtesløse overfor Vanskelighederne. »Her vides ikke Raad at finde i andre Midler end moralske, og kun Ædruelighed, Nøjsomhed og fremfor alt Gudsfrygt kan formilde og lette den Livsbane, der er beskaaren disse Mennesker«, erklærede en Præst.

En virkelig Reformaand rørte sig i enkelte af de nye Kommunalraad. Et Sogneforstanderskab i Øster Hanherred lod alle Fæstehusmænd og Indsiddere tilkalde og fik Underretning om deres Afgiftsforhold. Det viste sig, at de yngre Husmænd til Nød var i Stand til at yde Arbejde for deres Jordlodder, mens dette var umuligt for de ældre og svagelige. Godsejeren tilbød Hoveriafløsning for 24 Skilling pr. Arbejdsdag, men Husmændene vilde kun give 12—16. Sogneraadet godkendte Herremandens Takst, men foreslog, at Jordafgiften blev sat i Forhold til Husloddernes Taksationsværdi, hvad Husmændene godt kunde være tjent med. Derimod saa de sig ikke i Stand til at købe Hus og Jord, da Godsejeren betegnende nok forlangte en Pris svarende til det Hoveri, Husmændene hidtil havde forrettet, og langt

højere end Ejendommens Handelsværdi. Sognestyrelsen kunde derfor kun foreslaa en Afgiftsregulering med delvis Hoveriafløsning, samt Fæste paa Livstid for alle Husfæstere.

De fleste Amtsraad saa Husmandsspørgsmaalet fra Arbejdsgivernes Standpunkt. Indgreb i Jordbesiddernes frie Raadighed over Jord og Huse vilde kun føre til, at det blev vanskeligere at faa billig Arbejdskraft. Den lave Folkeløn kunde næppe hæves uden at rokke ved det store Landbrugs Eksistensgrundlag. Saa lod man hellere Titusinder af Landarbejderfamilier sulte. Kun Københavns Amtsraad greb Lejligheden til at understrege, at Landets talstærke Husmandsstand i Almindelighed levede i saa fortrykte Kaar, baade materielt og aandeligt, at Reformer var paatrængende nødvendige, »ikke blot af Hensyn til Humanitetens og Retfærdighedens, men ogsaa af Hensyn til den almindelige Sikkerheds Fordringer«.

Var der Revolution i Luften? I det mindste skulde det sjællandske Bonderøre snart belære Regeringen om, hvad Kravet om en Fortsættelse af de store Landboreformer betød for en politisk vaagen Landbefolkning.

HUSMANDSREFORMER

Bonderøre. Mens Regeringen betænkte sig paa, hvad den skulde foretage sig i Husmandssagen, rejste de sjællandske Bønder deres Krav. De vilde have tvungen Fæsteafløsning og beskattes lige med Hovedgaardene. Husmændenes Krav blev heller ikke glemt. Peder Hansen, Lundby, drog til Fods eller til Vogns gennem Sognene, og hans Agitation var en Brand i Næsen paa Myndighederne, der forgæves søgte at faa Ram paa ham. Ved en stor Folkefest paa Ulkestrup Mark talte han til 8000 Mennesker fra det politisk bevægede Holbæk Amt; her talte ogsaa Rasmus Sørensen,

der ved denne Tid søgte at faa oprettet en Udstykningsforening. Paa et Par Herregaarde gik Gaardmænd og navnlig Husmænd haardt frem med deres Reformønsker, de første vilde være Selvejere, de sidste krævede ordnede Fæsteforhold og Hoveriafløsning. Myndighederne blev skræmt, og den 8. November 1845 udstedtes »Bondecirkulæret«, der forbød Møder om Bondestandens Retsforhold.

Bondevenner fra Land og By mødte dette ministerielle Overgreb med enig og kraftig Protest. Bønderne blev nu ligesom de Liberale i Hovedstaden uvillig stemt mod Enevælden. Cirkulæret tilbagekaldtes i Maj 1846, men i samme Maaned stiftedes »Bondevennernes Selskab«, der bl. a. foreslog Nedsættelsen af en Landbokommission, der skulde arbejde for Bondestandens fulde Ligestilling med andre Stænder. Som et af Hovedpunkterne paa den nye Forenings Program stod ogsaa Forbedring af Husmænds og Indsidderes Kaar. Stænderforsamlingerne vedtog Forslag om Afskaffelse af Hustugten for gifte Husmænd og om nøjere Bestemmelse af Husafgifterne. I Viborg Stændersal talte Ole Kirk Husmændenes Sag og paaviste, hvor lidt de var i Stand til at værne deres Interesser overfor Jordbesidderne. Her maatte Loven træde til: »Man afpæler ofte Gruber og store Grøfter paa Vejene, for at ikke nogen skal fare vild og styrte i dem; hvor meget mere burde dette ikke ske, naar der er Tale om Kontraktfrihed, hvorved en hel Klasse af Samfundet binder sit Arbejde for hele sin Livstid.«

1848. Reformerne. Enevælden blev ikke færdig med sine Overvejelser, før Frihedsbevægelsen brød igennem med fuld Kraft. I Januar 1848 døde Christian VIII, og der var allerede før det urolige Foraar almindelig Forventning om en fri Forfatning under den nye Konge. Saa blussede den nationale Strid op, og »Aanden fra 48« blev en ejendommelig Blanding af Lighedsfølelse og Frihedsbegejstring, af

Fædrelandskærlighed og Fremmedhad. De nye Strømninger gav ogsaa Næring til den sociale Rejsning. Det var sikkert en dobbelt Fornøjelse for sjællandske Fæstebønder og Husmænd at prygle en holstensk Forvalter eller skride til Husundersøgelse paa en Herregaard, hvis Ejer var i Slægt med »Oprørshertugen« paa Augustenborg. Uroen greb stærkt om sig i Holbæk, Sorø og Præstø Amter, sporedes ogsaa paa Lolland og hist og her paa Fyn. Husmændene pressede især paa for at faa Hoveriafløsning. Deres egne Førere manede til Besindighed, da store Forbedringer nu kunde ventes ad Lovens Vej. Men ogsaa den nye liberale Regering blev ængstelig, og Justitsministeren truede med skarpere Forholdsregler. Peder Hansen, Lundby, der i Enevældens Dage var blevet smædet og forfulgt som »Folkeforfører«, meldte atter Hus forbi. De Herrer i Ministeriet kunde være tilfredse med, at hverken han eller andre, der havde arbejdet for Bondestandens retfærdige Sag, var gaaet revolutionært til Værks, mente han.

Som Helhed havde Husmandsstanden vist et Maadehold, der gjorde den fortjent til de længe ventede Reformer. 5. Maj 1848 kom en Lov, der ophævede en væsentlig Del af Godsejernes Kontrol med Indsiddere. Fæste- og Lejehusmænd fik nu Ret til at beholde voksne Børn i Hjemmet og til at give Forældre eller Svigerforældre Husly paa deres gamle Dage, uden at bede Godsejeren om Tilladelse. Den 27. Maj fulgte Loven om *Husmandshoveriets Ophævelse*. Ved fremtidige Kontrakter om Fæste og Leje af Huse skulde det være Ejeren forbudt at betinge sig Arbejdsvederlag i nogen Form. 4. Juli 1850 blev der givet nærmere Regler for Husmandshoveriets Afløsning. Godsejerens Ret til at anvende Hustugt var blevet afskaffet i 27. Maj-Loven.

Et Trællemærke var forsvundet, men fuldt tilfredsstillende var Husmandsreformerne ikke. Der var ikke indført

Livsfæste for Huse, tværtimod tillod Loven nu udtrykkeligt at bortleje Huse med Jord. Og naar der ikke var Fæstetvang, mistede Husmændene mange af de Fordele, som Fæstelovgivningen gav Gaardmændene. Paa de større Godser blev Lejehusvæsnet endnu mere udbredt i den følgende Tid, og Herregaardsdaglejerne maatte føle sig stærkt afhængige af den Mand, der kunde opsige deres Hus og Hjem. Forbindelsen mellem Lejekontrakt og Arbejdskontrakt betød i mange Tilfælde Hoveri under nye Former.

Folkeligt set var det gaaet fremad. Friheds- og Lighedstanken vandt en stor Sejr, da der indførtes almindelig Valgret til den grundlovgivende Rigsdag 1848, og Junigrundloven af 1849 fastholdt den. Blandt dem, der havde været betænkelige ved at give Husmændene Stemmeret, var Professor H. N. Clausen, men han fik ogsaa Bønderne imod sig. Ved Valget i Præstø mønstrede han kun 330 Stemmer mod 570, der faldt paa en Husmand og Væver. Om dette opsigtsvækkende Valg skrev Digteren Aarestrup ironisk:

»Vælg, danske Folk! vælg en af disse tvende!
Den sidste valgte du. Man maa bekende,
han er din Sags naturlige Forfægter.«

Samme Tone, kun mere haanlig, mødte Almuen og dens bondefødte Repræsentanter gennem flere Aartier fra mere oplyste Kredse. At Bønderne og da især Husmændene for Størstedelen var politisk umodne, kunde ikke nægtes, men de allerfleste holdt sig ogsaa tilbage ved Valgene. Først efter 1866, da det privilegerede Landsting var i Stand til at holde Folkeflertallet i Skak, kom Husmændene bedre med. Men der var offentlig Afstemning, og mange Herregaardsdaglejere stemte, som Herskabet ønskede det. Husmændenes politiske Holdning var paavirket af, at de økonomisk set var saa underlegne som nogensinde.

OPGANGSTIDENS STEDBØRN

Den gyldne Kornperiode. Fra omkring 1840 til henimod 1880 kunde det store og mellemstore Landbrug glæde sig ved gode Priser paa Landbrugsprodukter. Det var Korneksportens gyldne Tid. Den, der havde Jord og forstod at drive den, var paa sikker Vej til jævn Velstand. Godsejerne kunde som Følge af Fæsteafløsningen udvide deres Hovedgaardsmarker og tjente stort, men ogsaa Gaardmændene fik rigelig Del i det økonomiske Opsving. Bedre Driftsmetoder og nye Landbrugsredskaber vandt frem, man merglede og drænede efter en større Maalestok; ogsaa Husdyrbruget blev udvidet og forbedret. Det gav glimrende Resultater. Fra 1845 til 1876 gik Ejendomspriserne op fra 2000 til 7500 Kroner pr. Td. Hartkorn, der blev oprettet Hundreder af Sparekasser og en Mængde nye Kreditinstitutioner i Tilknytning til Landbruget.

Smaabruget kunde ikke følge med i denne Udvikling. Husmandslodderne var for smaa og blev gennemgaaende daarligere drevet end de større Brug, trods al Opmuntring til mere intensiv Drift med gode Sædarter og mere hensigtsmæssigt Kreaturhold. De landøkonomiske Foreninger præmierede Husmænd for Pløjning med Køer og Spadekultur, men Arbejdet gav ofte alt for lidt Udbytte i Forhold til de store Anstrengelser. For at Landbruget kunde blive virkelig indbringende, maatte Brugene have en saadan Størrelse, at der kunde blive noget til Salg, men de høje Jordpriser var her en uoverstigelig Hindring for de fleste Husmænd. Der blev oprettet henved 1000 nye Smaabrug om Aaret, men Gennemsnitsstørrelsen gik ned, og havde Storbruget haft Magt som Agt, vilde det have gennemført en Sammenlægningsfrihed, som havde gjort det af med en Mængde Smaagaarde og Husmandsbrug.

Arbejderspørgsmaalet. De egentlige Smaabrugere kunde dog bedst klare sig. Da Indenrigsministeriet i 1872 indhentede Oplysninger om Arbejderklassens Kaar paa Landet, saa man i det mindste bort fra de godt 60 000 Husmænd, der havde over 2 Skæpper Hartkorn, skønt mange af dem arbejdede en Del for andre. Til Landarbejderbefolkningen regnedes derimod de øvrige 102 000 Husmands- og Indsidderfamilier, næsten en Fjerdedel af Landets Befolkning, der midt i Landbrugets Opgangstid levede i de fattigste Kaar, ja paa Sultegrænsen. Det viste sig, at en Landarbejderfamilie gennemgaaende kunde have godt en Krone om Dagen til Føde, Klæder, Bolig og alt. Saa var der endda taget Hensyn til, hvad den selv producerede eller modtog i Naturalier, naturligvis et vanskeligt Regnestykke. Det faktiske var, at Titusinder af Husmandsfamilier opholdt Livet med Indtægter, der laa langt under, hvad lærde Nationaløkonomer regnede for et Eksistensminimum.

Saadan havde det sikkert altid været. Gennem Aarhundreder var Husmandsliv næsten ensbetydende med Fattigmandskaar. Men Forskel i Anseelse og sociale Vilkaar var dengang en selvfølgelig Sag. Det var lettere at være fattig og ringeagtet, naar en talrig Befolkningsklasse var født til at være det.

Gaardejer og Daglejer. Den ydre Forskel var ikke paafaldende. Gaardmand og Husmand lignede hinanden, naar de var i Arbejdstøjet, og ofte fulgtes de ved Markarbejdet og ved Maaltidet, hvor de spiste af samme Fad. Som Børn havde de været Skolekammerater og sagde ogsaa senere Du til hinanden. Men Fællesskabet hørte op, naar det gjaldt det materielle Livs Grundvilkaar. Gaardejeren havde i Reglen sit paa det tørre, Gaarden skaffede ham et passende Underhold, saa længe han levede, og var et gunstigt Udgangspunkt for hans Børns Livsbane. Men den Husmand,

der havde brugt sine bedste Kræfter ved Arbejdet paa den samme Gaard, havde ingen Sikkerhed og endte maaske paa Sognet.

Velstand og Tryghed bredte sig i Gaardmandshjemmene, mens Fattigdom og Uvished var Hundredtusind Husmænds og Landarbejderes Lod. Derfor blev Standsforskellen i de fleste Egne endnu tydeligere end før. Husmanden sad nederst ved Samfundets Bord, som han i de nyindrettede Folkestuer paa større Bøndergaarde sad nedenfor Tjenestekarlen, mens Husbonden og hans Familie spiste inde hos sig selv. Der var Forskel til Hverdags og endnu mere ved Bondegilder, hvor Gæsterne blev bænket i standsmæssig Rækkefølge: Præst og Degn øverst, dernæst Gaardfolk, Husmænd og Landarbejdere nederst. Saadan maatte det være.

I et Bondesamfund er Vaner og uskrevne Vedtægter en stærk Magt, og det patriarkalske Forhold kunde ogsaa have sine lyse Sider. Den gode Arbejdsgiver sørgede for, at Husmanden fik en lille Haandsrækning, naar han trængte haardest til det, og Gaardmandskonen skikkede Fødevarer eller Tøj. Men disse Ekstraydelser i Ny og Næ tjente til at svække Gaardmandens Forstaaelse af, at Landarbejderen kunde have noget at klage over, og mangen Husmand følte sig i større Taknemmelighedsgæld, end det socialt set var berettiget. Daglønnen paa Bøndergaardene var ofte mindre end paa Herregaardene. Men naturligvis blev nærige og altfor arbejdsgraadige Husbonder fra Landarbejdernes Side omfattet med passende ukærlige Følelser. En Højskoleforstander følte sig rystet, da han engang hørte en Røgter sige, at Krigen 1864 sikkert var kommet som en Straf for Gaardmændenes Hovmod!

Hjælp til Selvhjælp. Ved Siden af den megen Fattigdom og Afhængighed var der ogsaa lysere Træk i Tidsbilledet.

Flere og flere Husmænd blev Selvejere, især i Jylland, hvor der i Perioden 1850—85 blev oprettet 34 000 Huse med Jord, en dobbelt saa stor Tilvækst som paa Øerne. Fra 1860'erne skred Hedeopdyrkningen hurtigt frem og gav Plads for Tusinder af Smaabrugere. De mange Nybyggere paa Heder og Udmarker var landbrugsteknisk bedre rustede end i Udskiftningstiden. De fleste fik vel kun et tarveligt Udkomme som Løn for det haarde Slid paa daarlige Jorder, men de var med til at gøre Danmark større indadtil, og der stod Respekt om deres selvhjulpne Tilværelse. De førte det tydeligste Bevis for, at der var Tømmer i den danske Husmandsstand.

Andre Træk viste det samme. Der var overalt i Landet ærekære Husmandsfamilier, der hellere led Nød i det skjulte, end de tog mod Fattighjælp og gav Slip paa deres Selvstændighed. Den Slags Husmænd fortjente en Haandsrækning, og »Hjælp til Selvhjælp« stemmede bedst med Tankegangen i et Aarhundrede, der ikke mindst indenfor Landbruget var præget af den økonomiske Liberalisme. Hvad den private Godgørenhed kunde udrette mod den uforskyldte sociale Nød, var for tilfældigt og utilstrækkeligt. Der var haardt Brug for organiseret Hjælp, og omkring 1870 og senere opstod der i By og paa Land en Mængde »Selvhjælpsforeninger«, der særlig lagde an paa at hjælpe Husmænd og Arbejdere. Det gælder de første Brugsforeninger (Husholdningsforeninger). Allerede i 1840'erne havde man indset, at billige Vareindkøb vilde være en væsentlig Hjælp for Husmandsbefolkningen, og siden var Andelstanken kommet til (Thisted 1866). Det gælder Sygekasser, Foreninger til Alderdomsunderstøttelse og adskillige andre. Velstaaende Bidragydere hjalp Husmænd og Indsiddere til en Understøttelse, der var beskeden nok, men dog en Opmuntring og i Stand til at holde en Del Familier borte

fra de triste Fattiggaarde. En virkelig Hjælp til de mange Tusinder nødstedte, syge eller alderssvækkede Husmænd blev det dog først, da det offentlige tog fat efter 1890.

Mest betød en hjælpende Haand for dem, der paa lidt nær kunde klare sig selv. Ved at skaffe dygtige Smaabrugere Midler til forbedret Drift kunde man ikke blot bekæmpe Fattigdommen, men ogsaa Udvandrelysten, der med Købstædernes og navnlig Hovedstadens industrielle Opsving gjorde sig stærkt gældende, i første Omgang mest paa Øerne. De mange Landboforeninger, der blev dannet efter 1850, uddelte et stort Antal Præmier for veldyrkede Husmandslodder, og fra 1872 ydede ogsaa Staten en aarlig Bevilling til dette Formaal. Men en Præmie paa højst 20 Kr. var kun en Opmuntring, ikke nogen virkelig Hjælp. Skulde Husmanden indføre større Forbedringer i sin Bedrift, maatte han i Reglen laane, og i de Tider var det svært for en lille Jordbruger at skaffe sig blot nogle Hundrede Kroner til Laans. De fleste laante hos Private, ofte mod høj Rente eller paa Vilkaar, der gjorde Laantageren personligt afhængig.

Her kom Samfundet omsider til Hjælp. I 1875 havde Regeringen nedsat en Kommission, der tog sig af Husmands- og Landarbejderspørgsmaalet. Den saa gerne, at et grundigt, næsten havemæssigt Landbrug blev Husmandens Hovederhverv, og foreslog, at der foruden bedre Vejledning og højere Præmier blev ydet Statslaan til Smaabrugere, der savnede Driftskapital. Som direkte Statslaan vilde Hjælpen dog ikke række langt. Derfor var det en lykkelig Idé, da man fandt paa at lade Staten garantere Kreditorerne den aarlige Rente af deres Udlaan. Det var Princippet ved Oprettelsen af to Husmandskreditforeninger, een for Jylland og een for Øerne (Lov af 28. Maj 1880). I den følgende Periode opnaaede Titusinder af mindre Landbrugere

paa rimelige Vilkaar og mod Pant i deres Ejendomme saa betydelige Laan, at det blev en god Løftestang for det lille Landbrug.

Det kunde behøves, for ved denne Tid havde en alvorlig Krise ramt det danske Landbrug og nødvendiggjort en kostbar Produktionsomlægning. Men takket være Andelsbevægelsen blev Landbrugskrisen en Overgang til bedre Tider ogsaa for Smaabrugerne.

LANDARBEJDER ELLER SELVSTÆNDIG SMAABRUGER?

HUSMÆNDENE OG DEN NYE TID

Den danske Bondestand kan med Stolthed se tilbage paa de sidste 20—30 Aar af forrige Aarhundrede, da store folkelige Fremskridt blev ført igennem trods ydre Nederlag og indre Kriser. Efter Krig og Landetab i 1864 fulgte i 1866 en Indskrænkning i Folkets politiske Rettigheder og fra 1870'erne en lang og bitter Forfatningskamp. I 1877 indtraf en Landbrugskrise, der forværredes i Firserne og først lettede omkring 1900. Det var Udvandringens værste Tid, med Amerikas og Byerhvervenes Muligheder syntes Landbruget ikke i Stand til at konkurrere.

Tidens Vanskeligheder havde forskellig Rod, men ved et Sammenspil mellem aandelige og materielle Kræfter blev Modgangen udnyttet til uanet Fremgang for det danske Bondesamfund. De politiske Brydninger, den økonomiske Uro og et folkeligt Oplysningsarbejde, der udgik fra Højskolen, skabte Liv og Bevægelse som aldrig før i saa vide Kredse. Da Interessen først var vakt, gik Bønderne af med Sejren i Sogneraad og Landboforeninger. De rejste Forsamlingshuse rundt i Landet som det synligste Udtryk for det kulturelle Nybrud, og Andelsbevægelsen udviklede sig til det største økonomiske Fremstød og samtidig det mest omfattende Samarbejde, noget Slægtled af Bønder havde oplevet.

Alt dette gjaldt i første Række Gaardmændene, men ikke dem alene. Venstre, der bar Folkestyret frem, var overvejende et Bondeparti, men af dets mere end 100 000 Stemmer i Firsernes Kampaar og fremefter kan ikke Halvdelen være afgivet af Gaardmænd, Husmændene har sikkert lige saa stor Andel, selv om Herremændene sine Steder vidste at sikre Fæste- og Lejehusmændenes Stemmer for Højre. Omkring 1890 var over 20 pCt. af Højskolernes Elever Husmandsbørn, et forbavsende stort Tal paa Baggrund af Husmands- og Landarbejderbefolkningens økonomiske Forhold. I Landboforeningerne betød Husmændene meget lidt, men i Andelsbevægelsen blev der Plads for dem, ja de havde simpelthen ikke Raad til at staa udenfor.

Andelsbevægelsen. Den gyldne Kornperiode var forbi. Farmerne i Amerika og de fattige Bønder i Donaulandene kunde levere billigere Korn til de store Industrilande, end det danske Landbrug var i Stand til, og hverken Fedekvæget eller den ret tarvelige Smørproduktion kunde afværge Krisen. En stor Produktionsomlægning maatte til, men Landbruget famlede i nogle Aar, før det fandt Vejen frem.

I 1882 blev den fundet af jævne, praktiske Mænd, hjulpet af landøkonomiske Fagmænd. Videnskaben konstruerede Centrifugen, men Bønderne satte den i Gang, saa det blev til alle Producenters Fordel. Herremænd og Storhandlende byggede Mejerier, Slagterier m. v. og skabte Handelsforbindelser, men gennem Andelsbevægelsen gjorde danske Bønder den forbedrede Produktions- og Afsætningsteknik til et Redskab for hele Landbrugets økonomiske Fremgang. Det var et moderne Fællesskab, ikke traditionsbundet som det gamle, men paa Frivillighedens Grund. Hundreder af Andelsmejerier skød frem paa faa Aar, og fra 1887 fulgte nogle Andelsslagterier efter. Med Kornprisernes Fald blev Kreaturfoder billigt, og gennem Andelsmejerierne naaede

Bondesmørret snart samme Produktionshøjde som Herregaardssmør. Før havde Smaabrugeren haft Besvær med at kærne og opbevare den Smule Smør, der kunde blive til Salg, nu kunde han ligesom Gaardmanden hver Dag faa sin Mælk kørt til Mejeriet og friskkærnet. Han kunde staa sig ved at købe Korn og fede Svin til Levering. Smør- og Flæskeproduktionen gjorde Husmandsbruget mere lønnende end før, trods Landbrugskrisens Tryk.

Hertil kom saa, at den ærekære og politisk vaagne Husmand maatte føle sig tiltalt af det Ligerettens Princip, der gjaldt i Andelsforeningerne. Her stemte man efter Hoveder og ikke efter Høveder. Husmandens Stemme talte lige saa meget som den store Andelshavers, og man var lige om det solidariske Ansvar. I den politiske Kamp havde Venstrebønderne, støttet af en stor Skare Husmænd og Arbejdere, bestridt Hartkornets og Pengemagtens Ret til at bestemme Regeringens Farve og Retning uden Hensyn til Folkeflertallets Ønsker. De havde kæmpet for Junigrundlovens Generobring, imod den privilegerede Valgrets Herredømme i Landstinget og i Kommunestyret. Indenfor Andelsorganisationerne havde Gaardmændene nu Lejlighed til at vise Troskab mod Folkestyrets Grundidé, og det gjorde de.

Men skulde Husmændene drage fuld Nytte af de forbedrede Produktionsvilkaar, var det nødvendigt, at de modtog de kulturelle Paavirkninger, der skabte den nye Tids Landmand.

Oplysningsarbejde. Paa Højskolerne fik mange Unge fra Husmandshjem Tilskyndelser, der ogsaa gav sig praktiske Udslag. Landboforeningernes faglige Oplysningsarbejde naaede nu ud til flere Husmænd, og gennem Tidsskrifter og Pjecer søgte man at opmuntre Smaabruget. Endnu var der kun faa Husmænd aktivt med i Oplysningsarbejdet, og det kneb med at faa det organiseret. Men de, der udrettede

mest for Husmandsbruget, var ofte selv Smaabrugere og indlevet i Husmands- og Landarbejderforhold.

En af Husmandsbrugets Pionérer, Gartneren Frantz Wendt, udpegede med Rette *Skolelæreren* som den, der bedst af alle kunde lære Husmanden at drive sin Jord paa mønsterværdig Maade. De fleste Skolelærere paa Landet var Bondesønner, drev selv Skolens Jord som en Husmandslod og levede i smaa Kaar. Men de bedste af dem vidste til Gavns, hvad velanvendt Oplysning var værd, og de havde Sans for, hvad der rørte sig i det offentlige Liv. I dansk Politik kom Skolelærere som Chr. Berg og J. C. Christensen i allerførste Række, og mange stod i anden og tredie eller gjorde sig gældende som Kommunalpolitikere. De, der drev Mønsterbrug, havde forholdsvis let ved at faa Stedets Husmænd i Tale, andre naaede ud til en videre Kreds gennem Tidsskrifter, der henvendte sig til Smaabrugerne eller deres Vejledere. Lærer Peder Nielsen i Torup ved Langaa udgav i flere Aar et Maanedsskrift for Husmænd og i 1874 oprettede han en Landboskole, hvor han især vilde samle Unge fra Husmandshjem. Forsøget slog fejl, Tiden var endnu ikke moden. Langt større Betydning fik det Oplysningsarbejde, som et Par praktisk dygtige Skolemænd nogle Aar senere udførte.

Fr. Oehlerichs Husmandsforeninger. Den sønderjyske Skolemand Frederik Oehlerich, der i 1883 var flyttet til Lolland, vilde lære Husmændene at klare sig som selvstændige Landbrugere. Fra 1884 udgav han »Husmandsbladet«, og her agiterede han ivrigt for Oprettelse af Husmandsforeninger rundt om i Sognene. Sine bedste Hjælpere ventede han at finde i Husmænd, der havde arbejdet sig ud af Afhængighed, og i Skolelærere, der ogsaa havde Erfaring for, hvor Skoen trykkede.

Det lykkedes Oehlerich at faa stiftet en Del Sognefor-

eninger paa Sjælland og Lolland-Falster. Han blev Leder af en Fællesorganisation og fik nedsat Udvalg, der skulde tage sig af Smaabrugernes forskellige Erhvervsinteresser: Agerbrug, Husdyrbrug, Biavl, Havebrug, Frøavl m. v. For at Husmændene kunde blive selvstændige, maatte det lille Brug saa vidt muligt være selvforsynende, mente Oehlerich. En Husmandsfamilie skulde leve af de Næringsmidler, Jorden og Husdyrene bød den, men Indkøb af Kunstgødning og Foderstoffer burde undgaas. De praktiske Resultater blev ikke store. Oehlerich undervurderede Andelsbevægelsens Muligheder, øjnede vel ogsaa i disse gaardmandsledede Fællesforetagender en ny Fare for Husmændenes Selvstændighed. Rigtigere Blik for Udviklingens Retning havde han, naar han anbefalede Husmænd at indføre smaa Heste fra Sverige, Rusland og Norge. Det var en langt hurtigere og bedre Trækkraft end Køer. Ogsaa Oehlerich havde Planer om at oprette Husmandsskoler, dels som Fagskoler i Tilknytning til et lille Landbrug, dels en Slags Forskoler, hvor de Unge kunde faa almendannende Undervisning og blive klar over, hvad de havde Lyst og Evner til, før de valgte deres Livsstilling.

Fr. Oehlerich gjorde et Forarbejde, der fik Betydning, da Husmandsbevægelsen omkring 1900 brød igennem Øst for Storebælt. En Tid havde han her samarbejdet med en anden Skolemand og Husmandsfører, der mere afgjort tilhørte den nye Tid.

Anders Jørgensen og Husmandsrejserne. Den fynske Husmandssøn Anders Jørgensen var i 1872 blevet Forstander for Høng Højskole. Her fik han selv et ganske lille Mønsterbrug, og det blev hans Maal at arbejde for en Forbedring af Husmændenes materielle Kaar, samtidig med at han vilde vække og udvikle deres aandelige Interesser. Han saa, at selv de dygtigste Smaabrugere maatte famle sig frem

paa mange Felter, og de havde daarligt Tid eller Raad til Eksperimenter. Man maatte opsøge dem hver i sin Kreds for gennem Foredrag, Samtaler og skrevne Vejledninger at give dem noget sikkert at støtte sig til. Det gjorde Anders Jørgensen. Hans egne Forsøg viste, at man kunde faa 3—4 Gange mere ud af en Husmandslod, end Smaabrugere som oftest fik. Men Driftskapital, god Vilje og faglig Indsigt skulde der til.

I 1880 skrev Jørgensen en kortfattet Vejledning i Dyrkning af Huslodder. »Den lille Husmandsbog«, som den senere blev kaldt, fandt efterhaanden stor Udbredelse. Den fraraadede Landarbejdere at følge Udvandrerstrømmen til Amerika. »Bliv hvor du er, du danske Mand, bliv her og brug din Spade!« Husmændene skulde tage ved Lære af andres Resultater og se at faa et Overblik over, hvorledes et Fremtidslandbrug burde drives. Det lille Landbrug, hvor Mand, Kone og Børn kunde dele Glæder og Sorger ved Arbejdet, gav Betingelser for et rigere Familieliv under bedre materielle Kaar. Her kunde man ret erfare, hvad det vilde sige at leve et arbejdsomt, selvstændigt og hæderligt Liv.

Anders Jørgensen nøjedes ikke med at *fortælle* Husmændene om, hvad et udholdende og veltilrettelagt Arbejde med en Jordlod kunde give. Han ønskede ogsaa, at de skulde faa Lejlighed til at besøge veldrevne Husmandsbrug i andre Egne. Saadanne *Husmandsrejser* maatte virke opmuntrende i flere Retninger. De kunde blive et »Se dig ud«, der bortvejrede det forsagte i Husmandens Væsen og for Alvor gav ham Fremdrift.

Det lykkedes Jørgensen at interessere nogle Landboforeninger for Sagen og skaffe Rejseunderstøttelse, og i Juli 1884 rejste to Hold sjællandske Husmænd paa en 4—5 Dages Rejse til Fyn for at besøge en Række veldrevne Smaabrug. Deltagerne, der alle havde faaet Præmie for

Landboflid, modtog værdifulde Tilskyndelser og fik samtidig Føling med det aandelige Liv paa Ryslingeegnen, hvad Anders Jørgensen som grundtvigsk Højskolemand varmt havde ønsket. Dette Møde med Venner og Standsfæller, der havde faaet noget ud af Tilværelsen, kaldte paa Samfølelsen og Lysten til ny Foretagsomhed. Det Spor var nok værd at føre videre. Med nogen Støtte fra Landboforeninger og til Dels under Fr. Oehlerichs Ledelse blev der startet en Række Husmandsrejser, men det kneb med Tilslutningen. Først da Staten fra 1889 begyndte at yde Tilskud gennem Landboforeningerne og Rejserne blev planlagt med større Omhu, naaede Bevægelsen ud til alle Egne af Landet. I Jylland blev Landboforeningsmanden, Godsejer H. J. Hansen, Marsvinslund, fra 1893 en fortræffelig Rejseleder. De lange, anstrengende Rejser pr. Hestekøretøj eller Jernbane (ofte i Kreaturvogn!) blev Oplevelser ud over det almindelige. Besøgene gjaldt ikke blot veldrevne Husmandsbrug, men ogsaa Gaardmandshjem, Høj- og Landbrugsskoler, Forsøgsmarker og -haver tog gæstfrit mod de interesserede Deltagere. Paa Rejsen blev der talt og sunget Fædrelandssange. De gode Eksempler var den bedste Opmuntring, de ansporede ogsaa foretagsomme Smaabrugere til Selvkritik, som naar en ældre Husmand paa Hjemvejen bemærkede: »A er saa ærgerlig i mit Hoved. A har haft den Tanke, at a var saa dygtig. Nu har a set, at a er jo ingenting.«

Husmandsrejsernes første Tid kom til at staa i en særlig Glans for disse Smaakaarsfolk, der ikke var vant til saa megen Imødekommenhed. Godsejere og Gaardmænd kørte for dem. Man hejste Flag og pyntede med Blomster, hvor de kom frem, Konsulenter foreviste, og Skolemænd holdt Taler, alt til Ære og til Gavn for Husmændene. Senere, da Ledelsen af Rejserne blev overtaget af en stadig voksende Husmandsbevægelse, trak det større Landbrug sig tilbage, og

Festerne blev færre. Men — som Johan Skjoldborg bemærkede — det kan ikke blive ved at være Morgenrøde hele Dagen.

JORD TIL LANDARBEJDERE

Flugt fra Fattigdommen. Den livlige Interesse for en bedre Drift af de bestaaende Husmandsbrug var ikke ensbetydende med, at den offentlige Mening nu havde taget Parti for den selvstændige Smaabruger. Men mange større Landbrugere havde faaet Øjnene op for, at en jordløs Landarbejderstand kunde være en Fare for deres eget Erhverv. Under Landbrugskrisen gik der en Strøm af Udvandrere fra Landbohjemmene til Købstæderne og Amerikabaadene. I Perioden 1880—1901 bortvandrede 278 000 af Indbyggerne i Landdistrikterne, eller hver sjette Beboer. Den voksne Befolkning i Alderen 20—40 gik lidt tilbage i Tal, der blev færre Landarbejdere, selv om Husantallet endnu steg. Flugten fra det kriseramte Landbrug var særlig fristende for dem, der ikke var knyttet til egen Jord; dem bød Andelsbevægelsen jo ingen Fordele, og Lønstigningen var ikke stor. Men hvis Landbruget skulde holde paa den strengt nødvendige Arbejdskraft, maatte der gøres noget.

Der var nu en voksende Forstaaelse af, at det offentlige maatte komme Landarbejderne til Hjælp. I Hundredaaret for Stavnsbaandets Løsning kunde Nationaløkonomen V. Falbe-Hansen fastslaa, at de var »i høj Grad uheldigt stillede under den frie Konkurrences Herredømme«. Tarvelig Kost, daarlig Beklædning, usunde Boligforhold og mod Alderdommen Fattigvæsenets mørke Skygge over sig — det var den jordløse Husmands og Indsidders Lod. Under Kampen for det daglige Brød blev der ikke Tid eller Raad til aandelige Goder. Samfundet havde ogsaa Grund til at ængstes for Følgerne, mente mange. Socialismen gik stærkt frem i

Byerne og trængte efterhaanden ud i Landdistrikterne. Denne Bevægelse kunde dog maaske modvirkes ved socialpolitiske Reformer. Loven om Alderdomsunderstøttelse kom i 1891 og Sygekasseloven Aaret efter. Det var en Haandsrækning til Landarbejderne, men naturligvis ikke nok.

Jorden binder. Mange Godsejere og Gaardmænd havde erfaret, at de Husmænd, der selv havde lidt Jord, var bedre Medhjælpere end de helt jordløse Landarbejdere. Men efter 1885 oprettedes der næsten ingen Huse med Jord. Landarbejderne kunde bedre faa Raad til at sætte Bo i Byerne, hvor den stærke industrielle Udvikling syntes at love dem en lysere Fremtid. I det større Landbrug sporedes en voksende Stemning for at faa dette Forhold ændret. I Landboforeningerne og Pressen diskuterede man Spørgsmaalet, og efter 1890 fremkom der paa Rigsdagen flere Forslag om Fremskaffelse af mindre Jordlodder til Landarbejdere. Det offentlige burde yde sin Støtte. De mest reformivrige mente, at der foruden Præstegaardsjorder kunde udstykkes Jord fra Grevskaber og Baronier, samt en Række offentlige og private Godser. Venstre havde Afløsningen af Len og Stamhuse paa sit Program, og Socialdemokraterne var Tilhængere af Udstykning. Højres Godsejere vilde dog ikke høre Tale om disse Indgreb og mente desuden, at de foreslaaede Brugsstørrelser — indtil 5—6 Tdr. Land — let vilde holde Husmænd fra at arbejde for andre. De fleste Forslag var ogsaa mere beskedne, heller ikke de større Gaardbrugere kunde frigøre sig fra et Arbejdsgiversynspunkt.

Men *det selvstændige Smaabrug* havde ogsaa sine maalbevidste Tilhængere, der mente, at Staten hellere maatte støtte Oprettelsen af Husmandsbrug, der kunde staa Krisen igennem paa egen Haand. Den nordjyske Redaktør og Politiker Vilh. Lassen var en af Husmandssagens dygtigste Forkæmpere. »Landarbejdernes Kaar er de usleste, der bydes

Mennesker i Danmark. Jord og Arbejde maa i de samme Hænder!« hævdede han, og i 1894 slog han til Lyd for »offentligt Fæste«: Kommunerne skulde med Statens Hjælp sættes i Stand til at oprette og bortfæste saa mange Smaabrug, som det stedlige Behov krævede. De maatte være paa »mindst 3—7 Tdr. Land«, alt efter Jordens Godhed, saa at

Sølvmedaille for veldrevne og lønnende Husmandsbrug.

Husmanden kunde holde et Par Køer og nogle Faar samt fede 3—4 Grise om Aaret. Udviklingen siden Andelsbevægelsens Gennembrud havde overbevist Vilh. Lassen om, at Samfundet havde en særlig Interesse i at støtte Oprettelsen af den Slags Smaabrug. I et levende og folkeligt Sprog skildrer han den selvstændige Husmands Tilværelse for ca. 50 Aar siden.

»Der lever paa Landet en Klasse Folk, som man hører meget lidt til. De sidder i lange, lerklinede Huse; den ene Ende har to Stuer til Beboelse, den anden rummer to Køer, et Faar, et Par Grise og lidt Sæd, stoppet ind i et ledigt Rum saa godt det lader sig gøre. Naar man tænker paa de velhavende Folk i Sognet, regner man ikke dem med. Thi

de viser sig kun i Stadstøjet, naar de ved Højtiderne gaar i Kirke, de klæder sig som Arbejdere og ingen er i Tvivl om, at de spiser som Smaafolk. Men tænker man paa Fattigfolk i Sognet, regner man dem heller ikke med. Thi Landsbyen har en lille Anelse om, at det Par Gange om Aaret, Manden gør en Rejse til Byen, sætter han en Spareskilling i Sparekassen.

Der gaar meget lidt Lyd af de Folk. De har ingen Spektakler med Arbejdsgivere, for de gaar ikke meget ud paa Arbejde; tager de sig det for enkelte Dage, saa udfører de deres Arbejde samvittighedsfuldt, passer sig selv, lader andre være det, de er, og forlanger blot en rimelig Løn for det, de har bestilt. De har heller ingen Spektakler med Tyende. De har intet. Thi hvad de skal have bestilt hjemme, kommer de selv over. Manden, Konen og Børnene gør Arbejdet ude og inde. I offentlige Spørgsmaal følger de gerne den herskende Mening i Sognet, i selskabelig Henseende er de en Klasse for sig. De er Medlemmer af Andelsmejeriet, og de er stolte over, at deres Flæsk og Smør tager Top hjem sammen med de store Gaardes.

Det er de dygtige jordbesiddende Husmænd fra 3 til 8 Tdr. Land.«

Landbokommissionen af 1894. Husmands- og Landarbejderspørgsmaalet var blevet særlig aktuelt, efter at der i 1893 var stiftet en stor Agrarforening, der vilde arbejde for en tilfredsstillende Løsning af Landbrugets Arbejds- og Kreditproblemer under Krisen. Den opnaaede, at Regeringen i 1894 nedsatte en Landbokommission, der skulde forberede en Revision af Lovene om Udstykning og Sammenlægning, samt udrede en Plan, hvorefter der paa gunstige Vilkaar kunde tilvejebringes Jordlodder for Landarbejdere.

Flertallet blandt Kommissionens 22 Medlemmer var konservative Godsejere og Embedsmænd, kun fire var Husmænd, men der blev gjort et betydningsfuldt Arbejde for at skaffe Klarhed over Landarbejdernes Kaar og Trangen til Husmandsjord. Spørgeskemaer til alle Sogneraad hjembragte en

Mængde Oplysninger om Husmændenes Ejendoms- og Brugsforhold, samt om Arbejdsløshed eller Mangel paa Arbejdskraft indenfor Landbruget.

Lidt Husmandsstatistik. Kommissionen modtog Efterretninger om 159 000 Huse med Jord og 33 000 jordløse Huse. Det samlede Antal var 30 000 større end i 1873, men Husloddernes Gennemsnitsstørrelse var aftaget med ca. 14 pCt. Siden 1885 var der tydelig Tilbagegang. Efter andre Opstillinger regnedes langt flere Huse for jordløse, de egentlige Landbrugshuse var kun godt 100 000. 81 pCt. af Husmændene var nu Selvejere, 6 pCt. havde Fæste paa Livstid, mens 13 pCt. var Lejehusmænd. Selvejerne havde gennemgaaende mest Jord, Lejehusmændene mindst. Naar man til »Huse med Jord« regnede alle, der havde mindst 1 Skp. Land, blev der endda 26 pCt. jordløse, 17 pCt. havde meget lidt Jord, andre 17 pCt. saa meget, at der kunde holdes en Ko, 19 pCt. var Husmandsbrug med 2 Køer, mens 21 pCt. kunde holde 3 Køer eller flere.

Oplysningerne omfattede her 5/6 af samtlige Huse paa Landet og synes at fastslaa, at Gennemsnitshusmanden i Danmark ikke havde faaet væsentlig mere Jord og kun lidt større Besætning, end han havde efter Udskiftningen. De allerfleste Husmænd var nu Selvejere, men samtidig var en stigende Procentdel af den danske Landbefolkning blevet holdt udenfor Jorden, som Vilh. Lassen sagde.

Smaabrugernes øvrige Forhold viste ogsaa Uselvstændigheden. Ikke mindre end 84 pCt. af de omhandlede Brug blev dyrket med fremmed Hjælp, som Husmanden i de allerfleste Tilfælde betalte for med Arbejde eller Penge, sjældnere fik han den »gratis«. I Jylland, hvor Huslodderne gennemgaaende var dobbelt saa store som paa Øerne, drev over 20 pCt. af Smaabrugerne Jorden uden fremmed Trækkraft, mens dette kun gjaldt 10 pCt. af Øernes Husmænd. Af samt-

lige Jordlodder blev omkring 6 pCt. pløjet med Køer, men om Spadekultur hørte man næsten intet.

Statshusmandsloven af 1899. De fleste Sogneraad svarede ja til Spørgsmaalet om, hvorvidt der burde fremskaffes Jordlodder til jordløse Husmænd, Indsiddere og ældre, hæderlige Tjenestefolk. Indenfor Landbokommissionen var Flertallet stemt for Husmandslodder paa 3—4 Tdr. Land Middeljord som paa de store Landboreformers Tid. Men paa Rigsdagen var der indenfor Venstrereformpartiet (af 1895) stærk Stemning for Oprettelse af selvstændige Smaabrug. En af Husmandssagens varme Talsmænd, den unge Folketingsmand C. Th. Zahle, erklærede, at man ikke burde vedtage et Forslag, der medførte, at de nye Husmænd maatte gaa paa Dagleje. Man talte om at befri den stavnsbundne Arbejdskraft. Flere Venstremænd foreslog større Jordlodder i Forbindelse med offentligt Fæste, mens Socialdemokraterne desuden krævede Ekspropriation af større Ejendomme og Adgang til Fællesdrift. I sin Begejstring for Andelstanken havde ogsaa den moderate Venstreforer Frede Bojsen kunnet tænke sig, at Jorden engang vilde blive drevet i Fællesskab efter Andelsprincipper. Men hverken dette eller Statsfæste med konjunkturbestemte Afgifter havde Flertal for sig. Højre, der stadig dannede Regering og havde Landstingsflertal, vilde kun medvirke til, at Staten ydede Landarbejdere Laan til Jordkøb, naar Jordlodderne ikke blev større, end at Brugerne fortrinsvis maatte søge deres Erhverv ved at arbejde for andre.

Loven var længe undervejs, og Resultatet blev et Kompromis mellem den gamle Opfattelse af Husmændene som en Landarbejderstand, hvis Hjælp de egentlige Landbrugere nødvendigt maatte sikre sig, og det nye Syn paa Husmændene som Smaabrugere, hvis Selvstændighed ogsaa Statsmagten maatte se en Opgave i at styrke. Lovens Formaal

blev dels at skaffe det store Landbrug en mere stabil Arbejdskraft, dels at gøre Landarbejderne mere økonomisk selvstændige.

Den første Statshusmandslov svarede da til sit egentlige Navn, »Lov om Tilvejebringelse af Jordlodder for Landarbejdere«. Det blev foreløbig et Forsøg paa 5 Aar, og Loven fik ikke den Rækkevidde, som de fleste kunde have ønsket. Oprindelig var det Tanken, at Husmandskreditforeningerne skulde have medvirket, saa at det aarlige Udlaan kunde blive ca. 4 Mill. Kr.; der vilde da kunne oprettes mindst 1000 Brug pr. Aar. Dette blev opgivet, og Statens Udlaan blev kun 2 Mill. Kr. aarligt. Egenkapitalen skulde være $^1/_{10}$ af Ejendommens Værdi med Besætning og Inventar (Laaneværdien). Landarbejderen skulde altsaa selv spare 400 Kr. sammen — en Tjenestekarls Løn var dengang kun godt 200 Kr. om Aaret — for at opnaa et Statslaan paa 3600 Kr. Det skulde forrentes med 3 pCt., men kun Halvdelen af Laanet skulde afdrages, før den anden Halvdel, der blev forrentet og afdraget med 4 pCt., var tilbagebetalt. Indtil da kunde Ejendommen ikke behæftes med Gæld, en af de Bestemmelser, der svækkede Brugerens Kredit. Brugenes Størrelse blev sat til $3^1/_2$—5 Tdr. Land middelgod Jord.

Dette Resultat svarede ganske godt til de Gaardmandssynspunkter, der nu var i Stand til at sætte deres Præg paa dansk Landbolovgivning. Ole Hansen, Bringstrup, der i 1901 skulde blive »den første Bonde i Kongens Raad«, vendte om paa Storbrugets Formulering af Lovens Hensigt, naar han udtalte, at først maatte Landarbejderne hjælpes, men det vilde jo kun være godt, om man ogsaa kunde gavne Landbruget som Helhed. Mange Godsejere frygtede, at de nye Husmænd skulde blive for selvstændige. En enkelt Storbesidder kunde dog dele den mere husmandsvenlige An-

skuelse, at det vilde blive til Gavn for hele Samfundet, hvis de dygtigste Husmænd ved intensiv Drift kunde leve af deres Smaabrug; Børnene fra disse Hjem vilde sikkert blive de mest velegnede Landbrugsmedhjælpere.

Smaabrugets Venner var ikke fuldt tilfredse, men de regnede med, at der kunde bygges videre paa dette Grundlag. For den frembrydende Husmandsbevægelse var Loven et opmuntrende Varsel om, at dansk Jordlovgivning fremtidig vilde vise mere Forstaaelse af Smaabrugerens Vel. Og hurtigere end Statshusmandslovens Fædre havde tænkt sig, skulde Husmændene gennem deres egne Organisationer faa Indflydelse i denne Sag.

HUSMANDSBEVÆGELSEN

GENNEMBRUDSTIDEN

I Vinteren 1898 talte Johan Skjoldborg i »Studentersamfundet« om et Emne, han selv havde valgt, og som dengang maatte overraske mange. Han talte om »et nyt folkeligt Gennembrud i Danmark«, om det han vilde kalde *Husmandsbevægelsen.*

Han tegnede en Række Billeder fra Virkeligheden, de fleste med Motiv fra hans egen Hjemstavn, og samtidig gav han Forudsætningerne for den nye, folkelige Bevægelse. Han fortalte om Klithusmanden, der mellem Flyvesandsbanker og Lyngjorder plantede en prægtig Have og drev det til at holde tre Køer, hvor hans Fader kun havde een Ko. Om Landsbyhaandværkeren, som jævnede et Lergravsterræn, saa at han kunde faa 4 Tdr. Land fed Muld under Plov og anlægge en Have, der gav Frugt i Læssevis. Om Herregaardsarbejderen, der blev gift med Malkepigen og købte en Hedelod, som han rensede for Sten og møjsommeligt opdyrkede Ager for Ager. Om et Par Husmandsfolk, der først da Børnene var fra Haanden gjorde deres Ungdoms Drøm til Virkelighed og skabte en Plantage paa 5 Tdr. Land, der lærte alle Tvivlere i Nabolaget, at det lod sig gøre at binde Flyvesandet.

De foregaaende 25 Aars Udvikling havde ført med sig, at disse Rydningsmænd nu kunde tælles i Tusinder. Paa de lerede Jorder ydede de det fineste og mest intensive Land-

brug, men i magre Hede- og Klitsogne rykkede de erobrende frem og lagde stadig ny Jord til det dyrkede Land. I Aandshistorien talte man om Gennembrudsmænd, og det vilde Skjoldborg ogsaa kalde disse Husmænd:

»Den danske Husmand har i Aarhundreder ført ligesom en underjordisk Tilværelse, men nu bryder han gennem Skorpen og stikker Hovedet op i Luften og Lyset. Det er et Gennembrud, der har frembragt en Række viljestærke Mænd og Kvinder, en hel Klasse af kraftige Personligheder og en Mangfoldighed af Hjem, hvor Nøjsomhed og Flid er Husguder, de bedste Arnesteder for Udviklingen af en sund og stærk Slægt, et Gennembrud af oprindelig Kærnekraft, hvorved Folket fornyer sig selv. Denne Race har i vort Folk skabt en opadgaaende Bevægelse i en Tid, hvor meget hensygner, og er saaledes bleven et Plus til vort nationale Liv.«

For Skjoldborg var dette, at Tusinder af dygtige Husmænd ved deres Livsgerning havde gjort Samfundet større og rigere, i sig selv en folkelig Bevægelse. Jeppe Aakjær mente det samme, naar han i Digtet »Han Ole bor paa Heden« lod Husmandens og hans Kones utallige »bitte Nyk« tilsammen give det store Ryk, der gjorde Danmark til et andet, »paa Mulden som paa Sandet«. Noget lignende var blevet sagt 100 Aar før til Ros for de Husmænd, der ved deres trælsomme Slid forøgede Samfundsværdierne (se ovenfor S. 51). Men det nye var, at Husmandens Trang til Selvstændighed blev fremhævet, ja at han her havde et retfærdigt Krav paa Samfundet. Bag Foregangsmændene stod de langt flere Tusinder af Smaabrugere, Landarbejdere og Indsiddere, der ikke ved egen Kraft kunde komme over det døde Punkt.

Husmandsdigtning. At man var naaet til et Vendepunkt, en virkelig Gennembrudstid, falder stærkt i Øjnene, naar

man sammenligner Skjoldborgs Syn paa Husmændene med ældre Digteres. Thomas Thaarup lovsang Bondefrigørelsen for 150 Aar siden, men han har ogsaa en Slags Husmandsvise (»I Dalens Skød en Hytte laa«), hvor Grundtanken nærmest er den, at selv den Fattige maa yde sin Skærv til Almennytten. I Steen Blichers virkelighedstro Almueskildringer bliver der ikke lagt Skjul paa, at Fattigdom er et frygtet Onde, selv om den kan bæres med Ære. Skolelærerforfattere som Thyregod og Anton Nielsen omfattede Husmandens Verden med et følsomt Sind. De havde ondt af de graa Slidere, af den lille Hyrdedreng, der fryser og længes paa Heden (helt forskelligt fra den uforknytte Mads Doss hos Blicher), men deres Digtning kastede ofte et romantisk Skær over den barske Tilværelse. Af Realismens Digtere gik den unge Henrik Pontoppidan snarere et Skridt til den anden Side, naar han skildrede Hytternes Elendighed og den sociale Afstand mellem Gaardmænd og Husmænd. Haabløsheden truer med at lukke sig om disse Smaabrugere og Landarbejdere, hvis økonomiske Modstandskraft er saa ringe, at et enkelt Uheld i Bedriften kan bringe en Familie helt paa Knæene (Fedegrisens Død i »Et Grundskud«). Op af Pontoppidans »Fra Hytterne« løftede der sig en bitter Anklage mod et Samfund, der behandlede sin Husmandsbefolkning saa stedmoderligt.

Johan Skjoldborg begyndte omtrent samme Sted som Pontoppidan (Fortællingerne »I Skyggen«), men der blev han ikke staaende. Hans Digtning forlod sjælden Virkelighedens Grund, og han gik aldrig udenom det strenge og ubarmhjertige i mangen Smaamands Tilværelse. Alligevel gav han Husmandsdigtningen en helt ny Karakter, gjorde den til et Led i den gryende Husmandsbevægelse, et Middel i Kampen. Hans Gennembrudsbog »En Stridsmand« skildrede en Klithusmands udholdende Kamp med de Vanskeligheder, en

karrig Natur og uforstaaende Mennesker lagde paa hans Vej, fortalte om hans Arbejde for Læplantning, Afvanding og bedre Landbrugsdrift, om hans Arbejdsglæde og huslige Lykke. I Kraft af Skjoldborgs levende Iagttagelses-

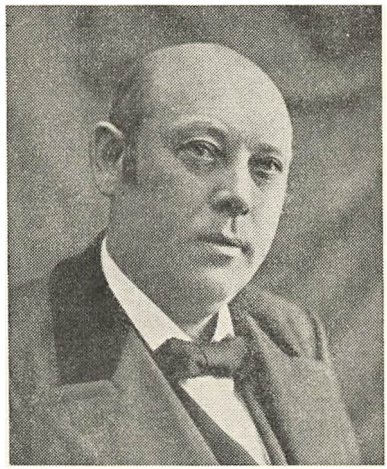

Johan Skjoldborg.

evne og dybe Samfølelse med sit Emne blev det en Virkelighedssaga om den danske Husmand. I Tilegnelsesdigtet — »Du Husmand, som ørker den stridige Jord« — fremhævede han den sociale Bedrift:

> Du rydder til Samfundet bredere Grund
> derude paa Lyngen og Sandet,
> du vinder dig Ager hver Arbejdets Stund
> og lægger din Vinding til Landet.

Ogsaa i Skjoldborgs følgende Romaner talte han Husmandens Sag og vendte sig med Kritik mod mangt og meget i det gaardmandsprægede Bondesamfund, han forsømte hel-

ler ikke at ruske op i træge eller ligeglade Husmænd og Landarbejdere. Med Liv og Lyst gik han op i Agitationen for Husmandssagen, men Skjoldborgs bedste Gave til Husmandsbevægelsen var sikkert de Sange, der jævnt og inderligt priser Husmandens Gerning, Arbejds- og Hjemlivets Glæder og det trygge Sammenhold selv under smaa Kaar.

Ved Skjoldborgs lykkelige Greb blev Husmandsdigtningen mærkeligt fri for Had og Mindreværdsfølelse, men baaret af en frejdig Tro paa Husmandens Sag og hans store Fremtidsmuligheder. I 1897 skrev han »Naar Vinteren rinder i Grøft og Grav«, der med sine friske, landlige Billeder og sin raske, foraarsmuntre Tone giver den rette Baggrund for Digtets Jeg, den selvhjulpne Husmand med det ildnende Arbejdsmod — Typen paa en Smaabrugerstand med store fysiske og aandelige Kraftreserver.

De første Husmandsforeninger. I den Egn mellem Limfjord og Vesterhav, som Skjoldborg havde skildret i »En Stridsmand«, blev den første jyske Husmandsforening stiftet.

Da Husmand Jens Clausen i Klim første Gang foreslog at danne en Husmandsforening, fik han kun to Mænd med sig, de fleste fandt, at det var en løjerlig Ide. Men de tre holdt ud, og i September 1896 kunde Foreningen lægge ud. Den havde straks 16 Medlemmer, og flere kom til. »Det gik med den Tanke, som med saa mangen anden der har Livskraft i sig, at den døde ikke, men blev drøftet Mand og Mand imellem og tilsidst sejrede den.« Ved Stiftelsesmødet udtalte Clausen, at man burde danne Husmandsforeninger først og fremmest for gennem dem at blive selvhjulpne og frihedskære Mænd, men ogsaa for at styrke Husmændenes faglige Interesser og faa Indflydelse paa Anvendelsen af de Husmandsbevillinger, som Landboforeningerne administrerede. Men de ny Foreninger skulde ikke hænge et politisk Skilt ud eller sætte Skel mellem Gaard-

mænd og Husmænd. Gaardmændene havde Brug for Husmændene, hvis de skulde føre en demokratisk Politik. De danske Landbrugere var kommet for kort hen ad Frihedsvejen til at kunne taale et Brud.

Husmandsforeningen for Klim, Torup og Vust Sogne vilde gennem Foredrag, Diskussionsmøder og Udbredelse af Landbrugsblade udføre et Oplysningsarbejde til Fremme af Husmandsbruget. Efter dens ældste Vedtægter kunde enhver Jordbruger blive Medlem, men Stemmeret havde kun Husmænd, der ejede en Ko og ikke havde over 1 Td. Hartkorn. Denne Indskrænkning var egnet til at sætte Skel i Landbefolkningen og blev kritiseret saavel af Gaardmænd som Landarbejdere. Allerede i 1898 lod Clausen den derfor udgaa, men lignende Bestemmelser dukkede op i andre Husmandsforeninger.

Ingen kunde have noget imod, at Husmændene søgte at dygtiggøre sig, men den nye Bevægelses Hovedformaal: Husmandsbrugets økonomiske Selvstændighed, svarede jo ikke til det store Landbrugs Interesser. Dertil kom saa det praktiske Spørgsmaal om Administrationen af Husmandsbevillingerne. Landboforeningerne, der nu talte 60 000 Medlemmer og i Reglen blev ledet af Gaardmænd, havde ikke i Sinde at opgive sine Beføjelser, fordi Husmændene hist og her vilde gøre deres Ret gældende. Men Modstanden paa dette Punkt gjorde kun Organisationstanken mere aktuel. Husmandsforeningen »Fremad«, der fik sit udstrakte Virkefelt i Salling samt i Fjends og Ginding Herreder, blev saaledes stiftet i April 1901, efter at Salling Landboforening »næsten haanende« havde afslaaet at indvælge et Par Husmænd i Bestyrelsen. Der var kun 19 Stemmer for Oprettelse af Foreningen, men den blev Landets største, med langt over 1000 Medlemmer i de mange Sogneafdelinger.

Det politiske Systemskifte i 1901, da den første Venstre-

regering blev dannet, var en stor Opmuntring for Husmandsbevægelsen. Nu havde man Lov at haabe paa en mere fremskridtsvenlig Jord- og Skattepolitik til Gavn for det mindre Landbrug. Mange Foreninger blev oprettet i det Aar. Paa Aarhusegnen virkede den fynske Husmandssøn, Gartneren *Jørgen Nielsen,* der i en Del Aar havde drevet et Mønsterbrug i Viby. Stærke sociale og politiske Bevægelser i Forbindelse med aandeligt Røre havde tidligere præget denne Egn. Bondepolitikeren Lars Bjørnbak havde rejst en Højskole i Viby og under Kamp til flere Sider øvet Indflydelse paa demokratisk-tænkende Bønder, ogsaa i husmandsvenlig Retning. Senere havde Socialismen vundet mange Tilhængere blandt Smaakaarsfolk. Jørgen Nielsen følte sig overbevist om, at kun ved Sammenhold kunde Husmændene — ligesom Arbejderne — sikre sig en bedre Fremtid. Han nøjedes ikke med at stifte Viby Husmandsforening, men rejste ud og agiterede baade i Jylland og paa Fyn. Jørgen Nielsen var en Arbejdsnatur, udholdende, begavet og selvtænkende. Som Agitator kunde han være skarp nok, men han forstod at vinde Husmændenes Tillid og udnytte den med et klogt Maadehold, der i Længden gav bedre Resultater, end et mere revolutionært Program vilde have gjort.

Mens den jyske Husmandsbevægelse rejste Smaabrugerne til Uafhængighedskamp mod gaardmandsstyrede Landboforeninger, og fynske Husmænd snart efter dannede deres egen Landboforening, havde den sjællandske Bevægelse i sit Frembrud noget af Kampaanden fra Peder Hansen Lundbys Dage. Herremandsvældet var ikke glemt, dertil var Fæste- og navnlig Lejehusvæsen endnu et alt for aktuelt Begreb. Samtidig havde Fr. Oehlerichs, Anders Jørgensens og fleres Indsats skabt visse Forudsætninger for en Husmandsorganisation, dog nærmest med faglig-økonomiske Formaal. Den nye Bevægelses Førstekraft var Haandværkeren og Hus-

manden *Karl Hansen,* Ankerstræde, der i November 1900 stiftede Herfølge Husmandsforening. Den begyndte med 5 Medlemmer, men Karl Hansens Agitationsarbejde gav gode Resultater, han knyttede Forbindelse med Fr. Oehlerich, der redigerede »Husmandsbladet«, og fik snart oprettet flere sjællandske Husmandsforeninger. Karl Hansen var en energisk og veltalende Fører, mere en Kampens end en Samarbejdets Mand. Sjælland blev den Landsdel, hvor Husmændene først mødtes i en Fællesorganisation, med et udpræget socialpolitisk Program, men de praktiske Resultater svarede i Karl Hansens Tid ikke fuldt til det kraftige Initiativ. Ogsaa paa Lolland og Bornholm fik Husmandsbevægelsen Fodfæste i 1901.

Husmænd som Ledere. »Vi vil være selvstændige« — det var Husmandsbevægelsens Fanfare, og Selvstændighedstrangen viste sig i selve Organisationsarbejdet. Husmændene sluttede helst op om deres egne, dannede smaa lokale Foreninger, hvor Medlemmerne kendte hinanden og havde let ved at vælge deres Tillidsmænd. Det havde varet mange Aar, før Gaardmændene erobrede Ledelsen i Landboforeningerne, men de fleste Husmandsforeninger blev lige fra Starten ledet af Husmænd. Blandt Husmandsbevægelsens Banebrydere var der ganske vist Folk i mange Stillinger, fra Skolelærere og Haandværkere til Gaardmænd og Godsinspektører, men af den lange Række sen-Navne, der har Overvægten blandt Husmændenes Ledere, kom de fleste fra Husmands- og Landarbejderhjem.

Det almindelige var, at de ledende Mænd ligesom de menige Foreningsmedlemmer kunde se tilbage paa en Opvækst under smaa Kaar, præget af Nøjsomhed og vedholdende Arbejde. Børnene maatte tidligt ud at tjene, ofte under alt andet end gode Forhold. Det strenge og uselvstændige i Landarbejdernes Livsvilkaar havde hos de dygtigste Unge

fra Husmandshjemmene modnet en Beslutning om, at de vilde opnaa noget bedre for sig selv, ja, om muligt for hele deres Stand. Mange af dem tog en Vinters Højskoleophold eller søgte paa anden Maade at udvide deres aandelige Horisont. Som bosatte Mænd havde adskillige af dem høstet Erfaringer om Smaabrugernes Vanskeligheder og forsøgt sig med Bierhverv for at klare sig, men nogle havde ved dygtigt Arbejde omskabt deres Ejendomme til smaa Mønsterbrug. Mangen Husmandsfører havde i det ydre Sliderens Præg, men gik op i Arbejdet for sin Sag med stor personlig Myndighed og ukuet Idealisme. De ledende Husmænd var modtagelige for nye Tanker om Samfundsreformer — baade Georgisme og Socialisme fandt Jordbund i Husmandskredse — men der var ingen Fare for, at de skulde tabe de nærliggende praktiske Opgaver af Syne.

SAMLING OM OPGAVERNE

Der var nu Liv og Røre om Husmandssagen, men skulde Bevægelsen faa virkelig Indflydelse, maatte der organiseres et Samarbejde mellem de spredte Foreninger og opstilles et fælles Program.

Allerede i November 1901 indbød de sjællandske Husmandsførere til et Landsstævne i Køge, hvor Karl Hansen foreslog Oprettelsen af en Fællesorganisation, der kunde samle alle Sogneforeningerne. Jyderne var betænkelige ved dette Skridt, saa længe Bevægelsen ikke havde vokset sig stærkere. Forsøget blev heller ikke videre vellykket. Mange jyske Foreninger holdt sig udenfor. Men i den første Fællesstyrelse træffer man de fleste af de Mænd, der havde rejst de lokale Bevægelser, og som med Held skulde virkeliggøre Samlingstanken indenfor de enkelte Landsdele. Da Jørgen Nielsen, Viby, i 1902 var blevet Fællesstyrelsens

Formand, vedtoges det i Stedet at samle Foreningerne i Provinsorganisationer.

Køgeresolutionen. Men Sjællænderne havde ikke tabt Modet, og som det kunde ventes, gik de i Spidsen, naar det gjaldt Bevægelsens Krav om store socialpolitiske Reformer. I November 1902 blev De samvirkende sjællandske Husmandsforeninger stiftet ved et Sendemandsmøde i Køge, og her vedtog man et Reformprogram, der gennem lange Tider kom til at staa som et Udtryk for, hvor højt og dristigt Husmandsbevægelsen stræbte. Forud var gaaet et Foredrag af Godsinspektør S. Berthelsen om Jord- og Skattespørgsmaal, og det georgistiske Syn paa Samfundsproblemerne prægede ogsaa Køgeresolutionen.

De indledende Ord kunde nok mane til Eftertanke og vække Modsigelse. »Husmandsmødet udtaler: Da Husmandsbruget som selvstændig Driftsform bevislig er den fordelagtigste Form for Landbrug, saavel for Samfundet som for den enkelte, og derfor kan vente at blive den almindeligste (og i Fremtiden mulig den eneste) Driftsform for dansk Landbrug, kan Husmandssagens Udvikling ikke væsentlig bygges paa Bidrag fra Staten eller andre Samfundsklasser, eller paa lignende Undtagelsesregler, men kun derpaa, at Husmandsklassens lige Retsstilling med de andre Samfundsklasser fuldt ud anerkendes gennem Lovgivningen.«

Husmændene kunde udmærket klare sig, naar blot Samfundet blev retfærdigt indrettet — det var Køgeresolutionens berømte Svar paa de Almissesynspunkter, der hidtil havde været saa almindelige i Husmandsspørgsmaalet. Men de socialpolitiske Reformkrav fik derved saa meget større Betydning. Ved en Skattereform maatte man passe paa, at der ikke skete en Forringelse af Samfundsformuen, til Tab for de ubemidlede Samfundsklasser. Og Husmandsstanden maatte kræve snarest mulig Ophævelse af Told- og For-

brugsafgifter, der hvilede uretfærdigt tyngende paa Arbejdet og de smaa Hjem. Det offentliges Skattebehov burde i Stedet dækkes ved Skat paa den Jordværdi, der ikke skyldtes Enkeltmænds Arbejde, men Samfundets Udvikling, som man navnlig saa det i Storbyerne. En saadan Grundskyld vilde ikke tynge Arbejdet, men tværtimod gøre Jorden billigere og lette Adgangen til at faa eget Hjem.

Fra det historiske Køgestævne hedder det, at der gik »et Sus af Højtid« gennem Forsamlingen, da Resolutionen blev vedtaget. Det er, som om den danske Husmandsstand efter Aarhundreders Tryk endelig ranker sin Ryg, og den skimter et Maal — ligesom den foraarsglade Husmand i Skjoldborgs »Naar Vinteren rinder«. Køgeresolutionen var en social Uafhængighedserklæring, baaret af en stærk Retsbevidsthed og Trang til Selvhævdelse. Den var et kraftigt Indlæg i Beskatningsdiskussionen, og da de omstridte Skattelove af 1903 fulgte helt andre Retningslinjer, beholdt det sin Aktualitet.

Da Resolutionen fremkom, var kun et Faatal af Husmænd klar over dens Betydning. Efterhaanden som Husmandsbevægelsen voksede, blev der større Forstaaelse af de jord- og skattepolitiske Reformkrav. Køgeresolutionen var som en Fane, begejstrende nok, naar den blev hejst eller baaret foran Skarerne, men tung at bære og svær at staa fast med i Modvind. Resolutionen var egnet til at rejse Husmændenes Mod, men den var kun en Del af Husmandssagen. Om Organisations- og Oplysningsarbejdet talte den ikke, og dèt var dog her, Husmandsbevægelsen først skulde staa sin Prøve.

Organisation. Blandt dem, der kritiserede den første Landsorganisation, var Jens Clausen, Klim. Han fandt, at man gik for hastigt til Værks, og holdt paa et vist Samarbejde med Landboforeningerne. Husmandssagen skulde

have Tid til at vokse naturligt frem, men der burde efterhaanden oprettes en Forening i hver Kommune. Lokalforeningerne kunde saa samles i Kredse, og disse igen vælge Fællesstyrelse (Sendemænd). Husmændene burde ogsaa have deres eget Blad.

Udviklingen kom virkelig til at gaa i dette Spor, mens Spørgsmaalet om en Landsorganisation foreløbig fik Lov at hvile. Men Karl Hansens, Jørgen Nielsens og de andre Husmandsføreres maalbevidste Agitation i alle Egne af Landet styrkede Forstaaelsen af Sammenslutningens Betydning, og paa Sendemandsmøder fastlagdes Rammerne for Landsdelsorganisationer.

De samvirkende jydske Husmandsforeninger blev ligesom den sjællandske Hovedorganisation oprettet i November 1902. Samme Aar startedes ogsaa De fynske Husmænds Landboforening eller De samvirkende Husmandsforeninger i Fyns Stift, som denne Landsdelsorganisation fra 1907 kaldte sig. I 1903 dannede Bornholmerne deres Sammenslutning, og endelig traadte de lolland-falsterske Husmandsforeninger i 1906 ud af den sjællandske Hovedorganisation og oprettede deres egen.

Det store Flertal af Lokalforeningerne sluttede op i de nye Samvirksomheder, og Organisationsarbejdet skred hurtigt frem. Der fandtes i 1904 kun 140 Foreninger med 9000 Medlemmer, i 1907 var begge Tal fordoblet, derefter fulgte en ny Fordobling indtil 1910, og i 1912 talte Husmandsbevægelsen 815 Foreninger med 46.200 Medlemmer. Da var det forlængst lykkedes at faa løst en Række faglige og økonomiske Opgaver, og man havde faaet en Landsorganisation.

Det faglige Arbejde. Omkring 1900 stod det lille Landbrug gennemgaaende meget tilbage, mens det almindelige Gaardbrug, hjulpet af Landboforeningerne og Andelsbevæ-

gelsen, hævdede sig godt overfor Storbruget, der indtil da havde været førende. Landboforeningerne havde faaet en Del af de bedst stillede Husmænd med, men var ikke naaet ud til dem, der trængte mest til Hjælp. Desuden havde Husmandens Vejledere været for tilbøjelige til at give ham en Særstilling, havde opmuntret ham til at drive Bierhverv eller fortrinsvis slaa sig paa Handelsafgrøder. Nu kom Husmandsbevægelsen og slog fast, at Husmanden fremfor alt skulde være Landbruger og indføre et tidssvarende Sædskifte med Roer, Korn, Græs og Grøntfoder, for saa gennem sit Husdyrhold at omsætte Markafgrøderne til gode, sælgelige Landbrugsvarer. Der blev slaaet til Lyd for udvidet Rodfrugtavl og Sommerstaldfodring. Jorden maatte gødes bedre. Mangelen paa ordentlige Møddingssteder og Ajlebeholdere var Skyld i, at megen Naturgødning gik til Spilde, og Kunstgødning blev endnu ikke anvendt i større Mængder. Skulde Markerne bearbejdes godt, var det nødvendigt, at Husmanden altid havde Trækkraft til Raadighed. De fleste Smaabrugere kunde i Længden staa sig ved at holde Heste.

Alle disse Fremskridt var maaske kommet i Kraft af den almindelige Udvikling i den Opgangsperiode, der fulgte efter Landbrugskrisen. Men Husmandsforeningerne, der i Løbet af en halv Snes Aar fik Fodfæste i de fleste Sogne, fremskyndede og forbedrede de heldige Resultater. Gennem Husmandsrejser, Foredrag og korte Landbrugskursus fik Deltagerne Kendskab til et moderne, virkelig rentabelt Smaabrug. Ligesom Landboforeningerne og ofte i Samarbejde med disse ansatte de større Husmandsorganisationer Landbrugskonsulenter, der bl. a. tog sig af Forsøgsvirksomhed, navnlig paa Planteavlens Omraade, hvor Staten ydede Tilskud. Landsdels- eller Kredsorganisationer lod anlægge Forevisningsmarker og -haver, og senere blev det ret almin-

deligt med Planteavls- og Produktudstillinger rundt om i Landet. For Husdyrbruget blev der foreløbig udrettet forholdsvis lidt. De første Husmandsskoler og et Par nyoprettede Husmandsblade betød en god Hjælp i det faglige Arbejde.

Fællesopgaver. Husmandsbevægelsen ønskede som nævnt at overtage Administrationen af de forskellige Statsbevillinger til Husmandsbrugets Fremme (Præmier, Præmielaan og Husmandsrejser). Det var ikke blot praktisk, men Husmandsforeningerne vilde derved faa en meget ønsket offentlig Anerkendelse. Landboforeningerne holdt igen, de vilde helst som hidtil repræsentere hele Landbruget, i det mindste nøjes med at give Husmændene Medbestemmelsesret, som det skete ved den Ordning, den jyske Husmand Anders Nielsen som Landbrugsminister gennemførte i 1907. Men hans Efterfølger, den sjællandske Husmand Poul Christensen, skaffede i 1909 Husmændene Selvstyre paa dette principielt vigtige Omraade. Husmændene havde vundet Slaget i Kraft af deres stærkt voksende Organisationer.

Jordspørgsmaalet var for Husmandsbevægelsen baade socialt og økonomisk en Sag af større Rækkevidde end nogen anden, og Jordpolitikken maa nævnes som et vigtigt Led i Husmændenes nyere Historie. Da Statshusmandsloven af 1899 kun fremmede Oprettelsen af meget smaa Brug, handlede Finansminister Vilh. Lassen i 1906 som Husmandssagens Ven ved at gennemføre en Lov om Statslaan til Udstykningsforeninger, der særlig tog sig paa at oprette Husmandsbrug. En hel Række Fællesforetagender fulgte i Lovens Kølvand.

Det havde vist sig, at mange Smaabrugere vanskeligt kunde skaffe den Kapital, der var nødvendig til Ejendommens Drift, eller de maatte binde sig til generende Kautionslaan. Husmandskreditforeningen blev navnlig paa Øerne

administreret anderledes, end Husmændene ønskede, og ydede kun 1. Prioritetslaan. Derfor var det et stort Fremskridt, da Husmandsorganisationerne i Oktober 1906 fik oprettet *Husmandshypotekforeningen,* der gav mindre Landbrugere Mulighed for at opnaa 2. Prioritetslaan mod samme Sikkerhed, som Kreditforeningerne krævede. En Husmand kunde opnaa Laan til en samlet Behæftelse paa indtil 75 pCt. af Vurderingssummen; Forrentningen og Afviklingsvilkaarene blev lempelige.

Ved samme Tid blev der indenfor Husmandsbevægelsen agiteret stærkt for Oprettelse af en Brandkasse for Husmænd. Det var mest fordelagtigt at faa Forsikringsrisikoen fordelt paa mange smaa Ejendomme, hvor der i Reglen bedre kunde vises Forsigtighed end paa de større. Et Udvalg med Husmandsrepræsentanter fra alle Landets Hoveddele opfordrede derfor i 1907 de lokale Foreninger til at stifte en særlig Husmandsbrandkasse. De allerfleste Formænd sluttede sig til Tanken, og paa tre Maaneder fik man — trods andre Brandkassers Modagitation — tegnet de 20 Mill. Kr. Forsikringer, som Loven krævede. Da Justitsminister Alberti fandt et formelt Paaskud til at nægte den nye Brandkasse Anerkendelse, fik Husmandsbevægelsen Lejlighed til at udfolde en endnu mere virkningsfuld Propaganda, der bar Sejren hjem. Et Par Maaneder efter Albertis Fald fik *Husmandsbrandkassen* Statens Anerkendelse. Dens Medlemstal var 22 000, men det fordobledes paa faa Aar.

Under Arbejdet for at føre denne Sag igennem havde Husmandsbevægelsen vejet og prøvet sine Kræfter. Husmandsstandens økonomiske Ligestilling med andre Samfundsklasser var rykket et Par Skridt nærmere. De nye Foretagender havde ogsaa en opdragende Betydning. De Husmænd, der her begyndte som lokale Tillidsmænd, fik en nyttig Skoling i at administrere Fællesopgaver. Mange af dem kom senere

frem i Sogneraad, Amtsraad eller Andelssammenslutninger, hvor Husmændene ikke tidligere havde haft ledende Stillinger.

Det store Samvirke. Nu var Tiden ogsaa inde til at virkeliggøre Tanken om en Fællesorganisation for Husmandsforeninger i hele Landet. Begyndelsen var gjort, da den jyske Samvirksomhed paa Sendemandsmødet i 1906 vedtog en Resolution, hvis Indhold laa meget nær op ad Køgeresolutionens. Nu skulde der være Muligheder for et fast Samarbejde mellem de forskellige Landsdelsorganisationer med det Formaal at udforme Husmandsbevægelsens socialpolitiske Program. Foreløbig blev der nedsat et staaende Udvalg, der kunde virke som en Slags Hovedbestyrelse. Men hvem skulde lede den samlede Husmandsbevægelse? Jyderne og Sjællænderne kunde møde med hver sit Formandsemne, og i nogle Aar stod *det* som en Hindring for en virkelig Fællesorganisation. Først da Karl Hansen, Ankerstræde, efter en langvarig Strid indenfor de sjællandske Husmandsforeninger trak sig tilbage fra den Bevægelse, han med stor Dygtighed havde organiseret, blev der fri Bane for et virkeligt Samarbejde, med Jørgen Nielsen som selvskreven Leder.

De samvirkende danske Husmandsforeninger blev dannet ved et stort og festligt Stævne i Odense i Marts 1910, hvortil Delegerede fra alle Landets Husmandsorganisationer var indkaldt. Saavel de faglige som de socialpolitiske Formaal stod paa Dagsordenen, og Mødet viste saa megen Enighed om Maal og Midler, at det lovede gode Vilkaar for Samarbejdet under den nye Landsorganisation. Som Formand fik Jørgen Nielsen fastslaaet den Organisationsskik, at Hovedbestyrelsen tilrettelagde de større Opgaver og afgjorde alle Spørgsmaal, der angik Bevillinger til Husmandsbruget, Henvendelser til Regeringen og Forhandlinger med andre Landbrugsorganisationer. At Hovedbestyrelsen talte Med-

lemmer fra alle Landsdelsorganisationer var samtidig en Garanti for, at der ogsaa blev taget Hensyn til de lokale Kredses Ønsker og Krav.

Husmandsprogrammet. Odensemødet i 1910 havde afstukket Hovedlinjerne i Husmandsbevægelsens Program, men som den besindige Fører, Jørgen Nielsen var, saa han gerne, at det først fremkom paa et Tidspunkt, hvor der ikke mere var Fare for Splittelse paa de socialpolitiske Spørgsmaal. Han havde ogsaa det Haab, at Landboforeninger og Husmandsforeninger i Mellemtiden skulde kunne enes om at danne et Landbrugsraad, der kunde repræsentere hele Landbruget. Denne Samvirken skulde fremme en bedre Forstaaelse mellem det større og det mindre Landbrug og skabe gode Afsætningsforhold for danske Landbrugsprodukter. For Regeringen vilde det være af stor Betydning, om den i alle Landbrugsspørgsmaal kunde henvende sig til en saadan Fællesorganisation. Forsøget glippede i 1911, men samme Aar blev der nedsat en Landbokommission, hvor ogsaa Husmandsforeningerne var repræsenteret, og Tanken om et udvidet Samarbejde indenfor Landbruget skulde under den første Verdenskrig atter blive aktuel.

I Husmandsbevægelsens Program, som det blev vedtaget ved et nyt Odensestævne i Februar 1913, paapeges det først, hvorledes de faglige Opgaver paa Planteavlens og Husdyrbrugets Omraade maa løses gennem et alsidigt Oplysningsarbejde. Gennem Udstykningsforeningerne skal der fortsat arbejdes for at lette Adgangen til Jorden, og økonomiske Monopoler bekæmpes gennem Lovgivningen og ved Tilslutning til Andelsbevægelsen.

De »sociale Opgaver« indledes med Kravet om lige og almindelig Valgret for alle fuldmyndige Mænd og Kvinder; ingen burde miste sin Stemmeret paa Grund af uforskyldt Nød. Jordspørgsmaalet indtog naturligvis en central Plads.

»Folkets Ret til Fædrelandets Jord befæstes og udvides«, hedder det, og som Middel hertil foreslaas ikke blot en Række Jordreformer, der direkte kunde fremme Udstykningen, men ogsaa en Skattelovgivning i grundskylds- og frihandelsvenlig Retning — Køgeresolutionen i afdæmpet Form. Tilsidst et Par kulturelle Reformkrav: »Vor Skoleundervisning, saavel i Børne- som i Ungdomsskoler, lægges saaledes, at alle har lige Adgang til en fyldig Undervisning, som Evner og Attraa anbefaler. Hjemmenes Ret til at ordne Skolens Anliggender befæstes og udvides. — Sundheds- og Alkohollære indføres som et fast Fag i Skolerne.«

Husmandsbevægelsens forskellige Formaal stiler alle mod en *Frigørelse*. De økonomiske og sociale Krav fortsætter Linjen fra de store Landboreformer, nu med Bondeselvejet og Andelsbevægelsen som økonomiske Forudsætninger og med den idémæssige Fornyelse, som Georgismen kom til at betyde. Valgretskravet var i Junigrundlovens Aand; Ophævelsen af den privilegerede Valgret af 1866 var allerede i Sigte. De kulturelle Formaal taler baade om den aandelige Frigørelse, Arbejderbevægelsen stræbte henimod, og de grundtvigske Krav om Hjemmenes Indflydelse paa Skolens Gerning. Ogsaa Afholdsbevægelsens Indsats spores, dens Maal var jo at frigøre Befolkningen for den Alkoholens Elendighed, som en Mængde Husmands- og Landarbejderhjem havde lidt under.

Jord- og Skattereformerne var dog Husmandsbevægelsens store Samfundsopgaver, som man i 1913 gjorde sig lyse Forhaabninger om at faa løst.

VERDENSKRIG OG REFORMPOLITIK

Før Krigen. Aarene 1900—1914 havde været en Fremgangens Tid for det danske Landbrug, Smaabruget ikke

mindst, selv om det endnu langt fra havde udnyttet sine Muligheder. I det folkelige Kulturarbejde og i det politiske Liv var der en klar Fremgangslinje. 1908 bragte en demokratisk Reform i Kommunestyret, idet den privilegerede Valgret forsvandt; ogsaa Kvinderne og den 25-aarige Ungdom fik Stemmeret. I dansk Politik stod Grundlovssagen siden 1912 i Forgrunden, og her samarbejdede de tre Partier, der ved Valgene kunde samle Husmændenes Stemmer: Venstre, det radikale Venstre og Socialdemokratiet. En ny Grundlov skulde sikre den almindelige Valgrets Sejr og afskaffe det privilegerede Landsting, hvor det store Hartkorn havde domineret siden 1866.

Ved Valgene i 1913 og 1914 kom flere af Husmandsbevægelsens ledende Mænd ind paa Rigsdagen, deriblandt den sjællandske Husmandsfører *Niels Frederiksen*. Han var af dem, der karakterfast havde arbejdet sig op baade i sin private Bedrift og som sine Standsfællers Tillidsmand. I 1910 valgtes han til Formand for den sjællandske Hovedorganisation, og her blev han i højere Grad end Karl Hansen, Ankerstræde, en Samlingens Mand. Som Husmændenes Repræsentant i Landbokommissionen og fra 1913 som Folketingsmand stod den 40-aarige Niels Frederiksen i første Række, naar Husmandsbevægelsens sociale Krav skulde føres frem i den politiske Debat. Og den Tid syntes nær, efter at C. Th. Zahle i Sommeren 1913 havde dannet sit andet Ministerium, støttet paa et radikal-socialistisk Folketingsflertal. Den nye Statsminister havde baade som Politiker og i sin Bog »Den danske Husmand« vist sin store Sympati for Husmandssagen. Ogsaa Landbrugsministeren, Gaardejer Kristjan Pedersen, var velset i Husmandskredse; han havde saaledes agiteret kraftigt for en gennemgribende Udstykningslovgivning.

Ernæringspolitik. Da den første Verdenskrig udbrød i

August 1914, fik Politikerne og Erhvervenes ledende Mænd nye alvorlige Spørgsmaal at beskæftige sig med. Prisregulerings- og Ernæringsproblemer kom i Forgrunden, de fleste sociale og politiske Reformer maatte vente til bedre Tider. Grundlovssagen løstes dog ad Forligets Vej, og Grundloven af 1915 imødekom i stor Udstrækning de Krav, som Husmandsforeningerne havde været med til at rejse.

Danmark blev holdt udenfor Krigen, men indadtil fik Regeringen den lige saa vanskelige Opgave at sikre Samfundets Forsyning med de nødvendige Varer til overkommelige Priser. For at dette kunde lykkes, havde Rigsdagen ved Augustlovene 1914 givet den vidtgaaende Fuldmagter. Der blev nedsat en stor Prisreguleringskommission, og efterhaanden kom der Udførselsforbud og Maksimalpris for en Mængde vigtige Varer, ikke mindst Landbrugsprodukter. En saadan Ernæringspolitik under en Krigssituation opfattes nu som en Selvfølge, men man stod dengang uden Erfaringer paa dette Omraade, og Erhvervene var gennemgaaende utilfredse. Det større Landbrug kunde til Nød finde sig i at aflevere Korn til Sikring af Befolkningens Brødforsyning, men det krævede, at Verdensmarkedets Priser ogsaa skulde gælde paa Hjemmemarkedet. Den danske Bonde var Frihandelsmand og uvant med Forholdsregler, der »kunstigt« forøgede eller begrænsede hans Indtjeningsmuligheder. Derfor var det ikke overraskende, at Landboforeninger og Andelsorganisationer protesterede mod Statsindgrebene. Men Indenrigsminister Ove Rode forsvarede Regeringens Politik med, at Samfundets Livsinteresser gik forud for den frie Erhvervsudfoldelse. Skulde det store Landbrugs Krav opfyldes, vilde Flertallet af den danske Befolkning efterhaanden hjemfalde til offentlig Forsorg.

Regeringens økonomiske Politik havde næppe kunnet gennemføres uden Husmændenes Støtte. Som deres Repræsen-

tant i Prisreguleringskommissionen søgte Niels Frederiksen at tage ligeligt Hensyn til Producent- og Forbrugerinteresser. Husmandsstanden forenede jo begge Dele, men den kunde ikke være ufølsom overfor den Kendsgerning, at de ekstraordinære Forhold ramte By- og Landarbejderbefolkningen særlig haardt. Derfor var Maksimalpriser og senere ogsaa Rationering en Nødvendighed. Det overvejende Flertal af de organiserede Husmænd delte disse Synspunkter, men de fleste Landboforeningsmænd gik imod dem. Det lettede ikke Samarbejdet i de Landbrugsudvalg der blev nedsat under Krigen. Under de voksende Forsyningsvanskeligheder i de to sidste Krigsaar var det dog af stor Betydning, at et staaende Landbrugsudvalg (nedsat 1917) forberedte de aarlige Kornlove, og at dets Medlemmer gennem særlige Nævn og Udvalg medvirkede til Løsning af vigtige økonomiske Problemer. I dette Udvalg havde Landbo- og Husmandsforeninger lige mange Medlemmer.

Ny Fremgang. Uenighed om den økonomiske Politik hindrede naturligvis ikke, at Husmændenes Organisationer nu som før kunde samarbejde med Landboforeningerne paa det faglige Omraade. Men Modsætningerne opfordrede Husmændene til at tage selvstændig Stilling og styrke deres Organisationer. I 1917 havde Husmandsforeningerne 63 000 Medlemmer; Flertallet af Landets Smaabrugere var nu med i Husmandsbevægelsen. Trods Krigen blev der startet flere nye Foretagender, saaledes i 1916 Husmændenes Ulykkesforsikring, der dog fik Ledelse fælles med Husmandsbrandkassen. Ved Oprettelsen af Dansk Andelsgødningsforretning samme Aar var Husmandsorganisationerne ogsaa fremtrædende.

I November 1914 døde Landsorganisationens første Formand. Jørgen Nielsen havde arbejdet utrætteligt for Husmandssagen, indtil Sygdom fældede ham, og han havde

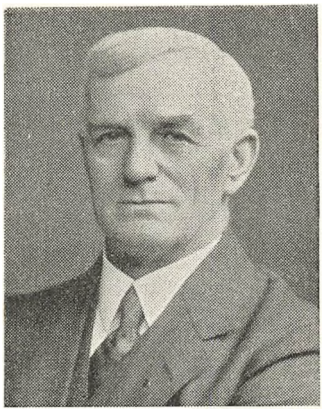

Jens Holdgaard.

Niels Frederiksen.

naaet meget. Hans Efterfølger blev den 61-aarige *Rs. Jensen Vandman,* der hidtil havde ledet den lolland-falsterske Samvirksomhed. Vandman havde personligt oplevet Landarbejder-Husmandens trange Kaar paa en 3 Tdr. Lands Lod og fulgt Fremgangslinjen. Han hørte ikke til de mest omstridte Forgrundsskikkelser, men under alle Brydninger var han en støt og retsindig Forkæmper for Husmandssagen, og hans lange Formandsperiode (1914—31) blev rig paa Fremskridt.

Husmandsbevægelsen fik øget Indflydelse i det politiske Liv. Ved Valgene i 1918 rykkede en hel Række af dens kendte Mænd ind paa Rigsdagen. Skønt kun de 35-aarige havde Stemmeret ved Valgmandsvalgene, kunde man tale om en Landstingets Demokratisering. I det tidligere Godsejerting ombyttede man fire Grever med fire »Statshusmænd«, blev der sagt. Blandt de nyvalgte var ogsaa *Jens Holdgaard,* Ikast, det Husmandsnavn, der ved Siden af Niels Frederiksens skulde faa den stærkeste Klang i Mellemkrigstidens Danmark.

Landboreformer. Krigsforhold og politisk »Borgfred«

havde længe hindret Arbejdet for Virkeliggørelsen af Husmandsbevægelsens socialpolitiske Program, skønt der var haardt Brug for det. De stigende Ejendomspriser bevirkede, at Udstykningen næsten gik i Staa, og mange Hundrede Smaabrug blev nedlagt i Ejendomshandelens og »Gaardslagtningens« værste Tid. Den gamle Husmandslov var ikke tilfredsstillende, selv om Laaneværdien ved Revisionen i 1917 naaede op paa 12 000 Kr. Hvad Husmandsbevægelsen ønskede, var intet mindre end en Løsning af Jordspørgsmaalet.

Landbokommissionen af 1911 havde bl. a. beskæftiget sig med Spørgsmaalet om Adgang til Jord i offentligt Eje og Ændringer i Ekspropriationslovgivningen. Enig kunde man ikke blive, kun et Mindretal holdt paa Indførelse af Grundskyld og udvidet Ekspropriationsret. Men Kommissionens Forslag gav Udgangspunkter for en Reformlovgivning, og i December 1918 nedsatte Husmændenes Hovedorganisation et Udvalg til at forhandle med Rigsdag og Regering om de kommende Jordlove.

Regeringen vilde ligesom Husmandsbevægelsens Flertal helst have ophævet den ældre Husmandslovgivning, der virkede jordprisfordyrende. I Stedet burde Staten erhverve Jorden og overlade den til Husmændene mod en særlig Afgift, en Jordrente fastsat paa Grundlag af periodiske Omvurderinger. Desuden skulde der ydes Nybyggerne et Byggelaan, men til saa høj Rente, at Staten ikke vilde lide Tab. Resultatet blev dog, at den gamle Form for Husmandsbrug fik Lov at bestaa ved Siden af den nye. Men mange havde vanskeligt ved at forsone sig med, at Husmænd for Fremtiden skulde kunne blive »Statsfæstere«, samtidig med at Staten ved Lov af 30. Juni 1919 om Fæstegodsets Overgang til Selveje udryddede de sidste Rester af gammelt Fæstevæsen. Samme Lov beskyttede iøvrigt Brugerne af Leje- og

Tjenestemandshuse mod vilkaarlig Opsigelse, ogsaa et af Husmændenes sociale Reformkrav. Lejehuse med Jord skulde fremtidig udlejes for mindst 8 Aar, og mange Lejehuse gik over til Selveje. — Snart fulgte de nye Husmandslove.

I Foraaret 1919 havde Landbrugsminister Kr. Pedersen fremsat en Række Forslag, der i det væsentlige svarede til Husmandsbevægelsens Krav. Det drejede sig om 1) Afhændelse af Præstegaardsjord til Oprettelse af Husmandsbrug, 2) Lens, Stamhuses og Fideikommisbesiddelsers Overgang til fri Ejendom mod Afgivelse af visse Jordarealer til Udstykning, 3) Ekspropriation af Jord fra større Gaarde, samt 4) Vilkaarene for Bortsalg af Jord i offentligt Eje. Gennemførtes disse Forslag i deres Helhed, vilde det langt ud i Fremtiden være muligt at sikre enhver kvalificeret Ansøger Jord efter nærmere fastsatte Regler, og dermed vilde Husmandsbevægelsen se en af sine største Opgaver løst.

Regeringens Jordlovsforslag vandt megen Tilslutning paa Husmandsforeningernes Møder, de var, som Jens Holdgaard sagde, »ingen Skueret, men Realitetsforslag, som vi maa helt tilbage til 1788 for at finde Magen til«. Ved Hovedbestyrelsesmødet i Maj 1919 blev Lensafløsningsloven dog kritiseret fra socialdemokratisk Side, idet man fandt, at Lensbesidderne slap for billigt. Indenfor Venstre var man utilfreds med Ekspropriationsforslaget, der ogsaa vilde ramme større Bøndergaarde. Men en Samvirken mellem de tre Partier var nødvendig, hvis Lovene skulde vedtages i Landstinget, og ved Initiativ fra nogle Venstremænds Side kom Forhandlingerne over det døde Punkt. Den 4. Oktober blev de tre af Lovforslagene vedtaget, mens Ekspropriationsbestemmelserne bortfaldt.

Oktoberlovene af 1919 er den vigtigste Landboreform i Danmark i nyere Tid, et smukt Resultat af Samarbejdet mellem forskellige politiske Partier og Landbrugsorganisa-

tioner. Flertallet indenfor Husmandsbevægelsen var dog skuffet over, at Reformerne ikke blev ført til Bunds. Udstykningsmulighederne vilde da have været sikret for lange Tider.

Det var en Overgang langt mere fordelagtigt at blive »Brugsejer« efter den nye Statshusmandslov, end Selvejer efter den gamle, som mange af principielle Grunde foretrak. Ved en Tillægslov af 6. Maj 1921 indførte Th. Madsen-Mygdal som Landbrugsminister i Venstreministeriet Neergaard en saa væsentlig Forbedring af den ældre Lov, at den blev fuldt anvendelig. Da 1919-Lovene ikke kunde tilfredsstille den stærke Efterspørgsel efter Jord, supplerede de to Love hinanden, og hvad Byggelaan angik, blev de i 1924 bragt i Overensstemmelse med hinanden. Ogsaa i *Sønderjylland*, hvor dansk Reformpolitik efter Genforeningen fik en Række betydningsfulde Opgaver, blev der udstykket efter begge Love (se videre under *Udstykningssagen)*.

Husmandsbevægelsen oplevede ikke at se sine skattepolitiske Krav gennemført i samme Udstrækning som dets Jordpolitik. Finansminister Neergaard indførte dog i 1922 en Deling af Ejendomsbeskatningen i Grundskyld og Bygningsskyld, og under Ministeriet Stauning vedtog Rigsdagen i 1926 en Lov om kommunal Grundskyld.

OPLYSNINGSARBEJDET

Husmandsbevægelsen var Udtryk for en naturlig Trang til Selvstændighed, baade økonomisk og socialt. Ogsaa i det kulturelle Arbejde maatte Husmændene ønske en forøget Indsats til Gavn for de smaa Landbohjem. Det *faglige* Oplysningsarbejde, som Landboforeningerne havde begyndt, kunde for en stor Del fortsættes i Samarbejde med disse, det gjaldt saaledes Konsulentvirksomheden. Men den sidste

Snes Aar har bragt en meget stærk Udvidelse, saaledes at de fleste af Husmandsbevægelsens Amts- eller Kredsorganisationer nu holder een eller flere Konsulenter, der varetager de forskellige Arbejdsomraader: Planteavl, Husdyrbrug, Havebrug, Grundforbedring, Regnskabsføring og Husholdning. I 1922 havde Foreningerne endnu kun 15 Konsulenter, i 1937 64 og nu henved 100. For Arbejdets Tilrettelæggelse er det af Betydning, at Hovedorganisationerne ved Siden af et Forretningsudvalg nedsætter særlige Udvalg, ikke blot til at varetage de nævnte faglige Felter, men ogsaa vedrørende mere alsidigt-kulturelle Opgaver som Husmandsrejser, Bladspørgsmaal og Skolevæsen.

Paa Planteavlens Omraade havde Oplysningsarbejdet lige fra Begyndelsen god Fremgang. Markvandringer og Husmandsrejser, Udstillinger og Konkurrencer lærte Smaabrugerne meget, og saavel Mark- som Havebrugsforsøgene er senere blevet stærkt udvidet. Mens Husmænd ofte nød Anerkendelse for deres rene, veldyrkede Marker, stod Husdyrbruget noget tilbage. Først efter forrige Verdenskrig blev Staldbedømmelse mere almindelig, og Husmændene har ikke i samme Grad som Gaardmændene interesseret sig for Kvæg- og Hesteavlsforeninger. Men i Kampen mod Kvægtuberkulosen har de smaa Besætninger haft bedre Betingelser end det større Landbrug, og i de fleste Egne holder Husmændene nu overvejende »rene« Besætninger. Oprettelsen af Avlscentre har især gavnet Svineproduktionen og Fjerkræavlen, der under normale Forhold betyder særlig meget for det lille Brug.

I den nyeste Tid har Husholdningsarbejdet gennem Foredrag, Kursus og Udstillinger faaet en betydningsfuld Plads mellem Husmandsforeningernes faglige Opgaver. Ogsaa i det landøkonomiske Ungdomsarbejde, der siden 1926 har vundet stigende Tilslutning, er Husmandsbevægelsen kom-

met godt med, ligesom de mange landbrugsfaglige Ungdomskursus har samlet Tusinder af Unge fra Husmandshjemmene.

Ved Siden af det faglige Oplysningsarbejde, som de lokale Husmandsorganisationer ofte varetager i Samarbejde med Landboforeningerne, er der Opgaver, som Husmandsbevægelsen helst har villet løse paa egen Haand for samtidig at fremme sine socialpolitiske Formaal. Det gælder bl. a. den Oplysningsvirksomhed, der udøves gennem *Husmandsbladene.*

Som Delingslinjerne gik for ca. 40 Aar siden, var det ret naturligt, at baade den sjællandske og den jyske Husmandsbevægelse fik hver sit Ugeblad, »Husmanden« og »Husmandshjemmet«, hvoraf navnlig det sidste har fundet stor Udbredelse. Hertil er senere kommet 14-Dagesblade for de fynske og de sønderjyske Husmandsforeninger. Det socialpolitiske Oplysningsarbejde naaede dog videre ud. De partipolitiske Dagblade og den landbrugsfaglige Presse har Gang paa Gang maattet tage Stilling til Husmandsbevægelsens Forslag, det gælder især Udstykningssagen og Kriseproblemerne i nyere Tid. Hvad Jord- og Skattespørgsmaal angaar, har georgistiske Blade ofte arbejdet paa Linje med Husmandsbevægelsen.

En særlig Plads i Oplysningsarbejdet indtager Husmandsskolen.

Husmandsskoler. Det lykkedes ikke at rejse nogen Husmandsskole, før den nye Bevægelse kom. Peder Nielsens »Landboskole for vordende Husmænd« (1874) naaede ikke stort videre end til den smukke Tanke, og da Forstander Jens Nielsen, Klank Højskole, i 1895 vilde føje »Husmandsskole« til, lød dette saa lidt tillokkende, at en Præst spøgende raadede ham til hellere at kalde den Herremandsskole. Ved Aarhundredskiftet fik Husmandsskolen en ivrig Agitator i Lærer N. J. Nielsen-Klodskov, der i 1901 vandt

Landbrugsminister Ole Hansen for sine Planer. En Kommission arbejdede nu med Sagen, og Rigsdagen gennemførte et Forslag om to Husmandsskoler, en for Jylland og en for Øerne; Undervisningen skulde tage Sigte paa Smaabruget og Landbrugets Bierhverv. Staten støttede med et billigt Laan, og i 1903 kunde Nielsen-Klodskov indvi *Kærehave Landhusholdningsskole* ved Ringsted; til Skolen hørte baade Agerjord og Skov. Den blev mest kendt for sine mange korte Kursus (især 11-Dages), der indtil 1915 havde samlet 5—6000 Deltagere, for Størstedelen Husmænd og Husmandskoner. Desuden var der lange Vinterkursus for Karle og baade Sommer- og Vinterkursus for Piger, i en Aarrække med god Tilslutning. Nielsen-Klodskov var en smart og idérig Mand, der ofte kunde rive sine Tilhørere med sig, men han var ikke rodfæstet i den folkelige Bevægelse, som hans Skole helst skulde tjene. Det var kun naturligt, at Øernes Husmænd saa sig om efter en anden Skole, som de kunde kalde deres egen.

De fynske Husmandsforeninger maatte kæmpe med store økonomiske Vanskeligheder, før de i Efteraaret 1908 kunde indvi den statelige og rummelige *Fyns Stifts Husmandsskole* ved Odense. En lille Flok offervillige Smaabrugere med Formanden, Emil Rasmussen, i Spidsen kautionerede tilsidst med alt, hvad de ejede. Ogsaa fra Sjælland fik Skolen nogen Støtte. Den havde en Række vanskelige Aar, men arbejdede sig igennem og fandt sin Arbejdslinje. De lange Vinter- og Sommerkursus for Karle og Piger blev det vigtigste, mens de korte Kursus efterhaanden blev færre og mest fik Betydning som instruktive Kursus for lokale Foreningsledere. Husmandsskolen begyndte at hævde sin Plads mellem Ungdomsskolerne i Grundtvigs Fædreland. Den var ligesom Landbrugsskolerne paavirket af Højskolens Aand og Undervisningsform, men kritiserede samtidig disse

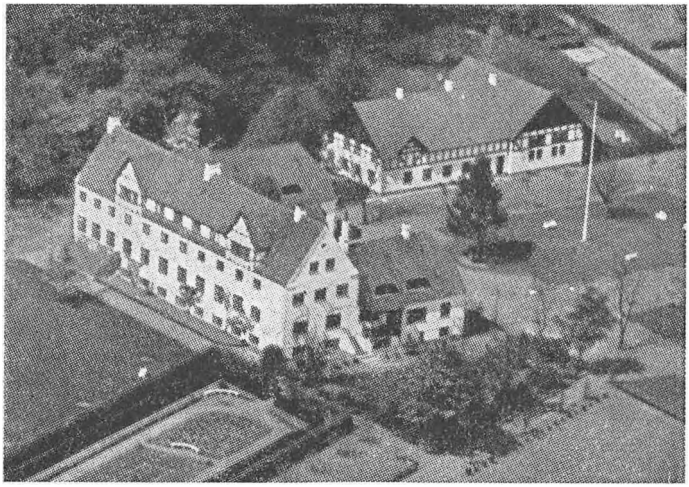

Husmandsskolen ved Odense.

ældre Skoler, idet den fandt, at de havde udrettet alt for lidt med Henblik paa dem, der kunde trænge mest til en Haandsrækning. Husmandsskolen maatte ikke forsømme det sociale Oplysningsarbejde.

Som Forstander for den fynske Husmandsskole virkede 1918—34 den ansete Botaniker og Socialøkonom Jakob E. Lange. Han var en højtbegavet og særpræget Mand, en Personliggørelse af Forbundet mellem Husmandsbevægelsen og det georgistiske Samfundssyn, som han i sine unge Aar havde hentet frisk fra Kilden. Lange forenede et indgaaende Kendskab til danske Samfundsforhold med et vidt Udsyn til andre Lande. Paa Rejser i England og Amerika kom han i Forbindelse med en Række Socialøkonomer, Politikere og Skolefolk, og Husmandsskolen modtog i Aarenes Løb socialt og pædagogisk interesserede Gæster fra mange Lande; især Amerikanerne havde med deres ligefremme

Væsen og demokratiske Indstilling let ved at føle sig hjemme her. Og det danske Eksempel smittede. I North Carolina oprettede Mrs. Campbell efter dansk Mønster en Husmandsskole, der skulde arbejde for Folkeoplysning og social Frigørelse, til Gavn for den fattige Landbobefolkning i Alleghany-Bjergene. Den engelske Højskolemand Tom Bryan grundlagde ligeledes en Husmandsskole (i Avoncroft) efter samme Principper som den fynske, med Landbrugs- og Højskoleundervisning forenet.

De jyske Husmænd havde oprindelig tænkt sig en østjysk Husmandsskole, nemlig Klank, hvor Forstander Jens Nielsen som nævnt havde søgt at drage Unge fra Husmandshjemmene til sin Højskole. I Stedet kom Skolen til at ligge i Hedeegnen Øst for Skern, hvor Jens Nielsen i 1910 blev Forstander for *Borris Landbrugsskole, Den jydske Husmandsskole.* Det stemmede bedst med vestjyske Forhold, at Skolen ikke trak et skarpt Skel mellem Gaardmænd og Husmænd. Som en Konsulent skrev: »De fleste begynder smaat og vil gerne ende med noget større, hvad som bekendt Opdyrkning af Heden udmærket kan føre til.« Men de Unge fra Husmandshjemmene havde dog mest Brug for Skolens Indsats, og Jylland var saa udstrakt og forskelligartet, at een Husmandsskole ikke kunde være nok. Paa Herregaarden *Store Restrup* ved Aalborg var der i Forbindelse med en vellykket Udstykning blevet oprettet en Højskole, der fra 1918 gik over til at blive Husmandsskole. Den fik navnlig Betydning for Nordjylland. I 1939 købte Vejle Amts Husmandsforening Vinding Højskole og omdannede den til *Østjyllands Husmandsskole.* Ved en lignende Omdannelse er *Djurslands* Husmandsskole senere kommet til.

Den sjællandske Samvirksomhed fik ikke Held til at overtage Kærehave Landhusholdningsskole, men i 1925 erhver-

vede den *Høng* Højskole. Her kunde den føle sig paa hjemlig Grund. Forstander Anders Jørgensen, der var Husmandsrejsernes Fader, havde gennem mange Aar virket paa Høng, og hans Søn og Efterfølger Tormod Jørgensen, der nu førte Skolen videre som Husmandsskole, hørte ogsaa til de Højskolemænd, der i Husmandsbevægelsen saa en af Nutidens store folkelige Opgaver. De sjællandske Husmænd havde omsider faaet en Skole, der svarede til deres historiske Gerning, deres Initiativ i Arbejdet for social Frigørelse.

Ad tre Veje søger Husmandsskolen at dygtiggøre de Unge fra Smaabrugerhjemmene. Den arbejder fagligt set paa Linje med Landbrugsskolen, men lægger noget mere Vægt paa Bierhvervene og naturligvis især paa det lille Landbrugs Driftsforhold. Dernæst ser Husmandsskolen en Opgave i at give Eleverne en klarere Opfattelse af Samfundsforholdene med Kendskab til Husmandsbevægelsen og dens Historie, men ogsaa med skærpet Blik for Helheden. Endelig har Husmandsskolen ligesom Højskolen en almenmenneskelig Opgave. Den søger at vække Sansen for Livsværdier, der ikke afhænger af Landbrugskonjunkturer og kun delvis af sociale eller politiske Brydninger, for at Ungdommen fra Husmandshjemmene ogsaa kan komme med i det Kulturliv, der mere end noget andet underbygger den demokratiske Udvikling i vort Folk.

KRISETIDER

1920'erne var Udstykningens store Tid og trods kortere Kriseperioder i mange Henseender præget af Fremgang for Husmandsbevægelsen.

Dens Arbejdsmark var blevet større. I *Sønderjylland* havde der under den nationale Kamp været alt andet end gode Vilkaar for Husmandsbrugets Udvikling, og mange

Hundrede Smaabrug var i Tidens Løb blevet nedlagt. En Husmands- og Arbejderbevægelse var saa smaat begyndt i 1911, men laa stille under Krigen, for saa at tage Fart i 1918. Allerede før Genforeningen kom de sønderjyske Husmænd dog i Forbindelse med Husmandsbevægelsen i det øvrige Danmark og fik Ledere, der arbejdede for en maalbevidst Samling om tilsvarende Opgaver som Nord for Kongeaaen. I 1920 dannede Flertallet af Lokalforeningerne De samvirkende sønderjydske Husmandsforeninger, mens Foreninger paa Als, i Sundeved og i det nordlige Sønderjylland sluttede sig til den jyske Samvirksomhed. Gennem Udstykningen og det fremadskridende Foreningsarbejde fik den sønderjyske Husmandsstand sin særlige Andel i de Opgaver, som Genforeningen naturligt maatte bane Vej for.

De danske Husmandsforeninger havde ønsket Samarbejde paa lige Fod med Landboforeningerne, men det lykkedes ikke at faa dannet en Fællesorganisation paa dette Grundlag. Da *Landbrugsraadet* blev dannet i 1919, holdt Husmændene sig derfor udenfor; talmæssigt vilde de ikke kunne klare sig overfor Landboforeningernes, Andelsudvalgets og Landhusholdningsselskabets Repræsentanter, der især vilde varetage det store og mellemstore Landbrugs Interesser. Husmændenes Samvirksomheder mente at staa stærkere, naar de gik direkte til Regering og Rigsdag med deres Forslag, der saa kunde sammenholdes med Landbrugsraadets. Man kunde ikke forudse, at Efterkrigstiden kun skulde blive en Mellemkrigstid, hvor den rolige Udvikling fra før 1914 ikke lod sig genskabe.

Allerede i 1920'erne indtraf der Konjunktursvingninger, som ramte Landbruget haardt. 1921—22 og atter 1925—28 var daarlige Aar med lav Forrentningsprocent. En Hjælp for Smaabruget var det, at en Lov fra 1918 stillede Millionbeløb til Raadighed som Driftslaan for Husmænd. Der blev

dannet en Række Driftslaaneforeninger til at administrere de Beløb, de enkelte Medlemmer laante for at kunne købe de nødvendige Husdyr, Maskiner m. v., mod Pant i det købte. I 1925 blev den hurtige Stigning af Kronens Værdi efterfulgt af et stort Prisfald for Landbrugsprodukter. 1926 var et daarligt Høstaar, og Landet over hærgede Mund- og Klovsygen. Der var stor Uenighed om de Midler, hvormed Krisen burde bekæmpes. Under Ministeriet Madsen-Mygdal (1926—29) vendte Husmandsbevægelsens Ledere sig stærkt mod en Jordpolitik, der satte Selvejet i Højsædet, men samtidig lod Jordpriserne stige, saa at det efterhaanden vilde blive umuligt for Landboungdom fra Smaakaarshjem at faa eget Brug. De fleste Husmænd maatte ønske Grundskyldsreformer og udvidet Udstykning i Tilknytning til 1919-Lovene.

Under det andet Ministerium Stauning (1929—40) havde Husmandsbevægelsen til at begynde med godt Haab om et virkeligt Fremstød for Jordlovgivningen. Det syntes et Tidens Tegn, naar Niels Frederiksen, der siden 1919 havde været Formand for Statens Jordlovsudvalg, nu ogsaa blev Leder af omfattende Udstykningsreformer i Sønderjylland, samtidig med at han opgav sin mangeaarige Post som den sjællandske Samvirksomheds Formand. Husmandsbevægelsen var paa Jordreformernes Omraade naaet saa vidt, at den kunde lade en af sine Førere ofre sine Kræfter i Statens Tjeneste, men væsentlig for den samme Sag. Baade den radikal-socialistiske Regering og Oppositionspartierne, Venstre og Konservative, mødte i 1930 med nye Jordlovsforslag. Husmandsbevægelsen støttede Regeringen, der bl. a. foreslog Ekspropriation af det større Landbrugs mest forsømte Jorder, til Gavn for den jordtrængende Landboungdom og de 50 000 Smaabrug under 5 ha, »de indeklemte Husmænd«.

Men *Landbrugskrisen* udviklede sig saa hurtigt og haardt, at andre Krav blev mere nærliggende. Økonomiske og politiske Forhold havde fremkaldt en Verdenskrise af usædvanlig Voldsomhed. I Danmark ramte Krisen i første Omgang Landbruget værst, dets Forrentningsprocent laa i 2 Aar (1930—32) omkring Nul. I 1931 søgte Landbo- og Husmandsforeninger i Fællesskab at finde Udveje til at hjælpe Landbruget over Krisen, og der blev nedsat en Landbokommission med samme Opgave for Øje. Men Krisen skabte Uro. En ny, udpræget erhvervspolitisk Bevægelse udgik fra Randersegnen og vandt stor Tilslutning. *Landbrugernes Sammenslutning* (L. S.) vilde have det kriseramte Landbrug »ligestillet med andre Erhverv«, navnlig ved en meget kraftig Nedskæring af Kronen, og vendte sig særlig skarpt mod de Landbrugsorganisationer, der støttede Regeringens Krisepolitik, som Husmændenes Samvirksomhed i Reglen havde gjort. L. S. havde ogsaa en Del Husmænd med sig, men det fik ingen Indflydelse paa Husmandsbevægelsens Holdning. Derimod blev mange L. S.-Mænd indvalgt i Ledelsen af Landboforeninger og Andelsforetagender (Mejerier, Slagterier) i de følgende Aar, og Virkningerne udeblev ikke.

I Samlingens Tegn. Under disse Forhold lykkedes det de besindige Kræfter indenfor Landbo- og Husmandsforeninger at faa et Samarbejde i Stand mellem de to store Landboorganisationer. Fra Husmændenes Side var *Jens Holdgaard* her den drivende Kraft. Han hørte hjemme i de midtjyske Hedeegne, hvor Husmandsbevægelsen lidt sent brød igennem, men i mange Aar havde han arbejdet for Smaabrugets Sag i Lokalforening og Samvirksomhed, paa Rigsdagen og i Jordlovsudvalg. I 1929 blev han de jyske Husmandsforeningers Formand, og i 1931 afløste han Vandman som Leder af Landsorganisationen. Holdgaard var

vokset med Opgaverne og stod nu som en af Husmandsbevægelsens mest særprægede Skikkelser, en stærk og vindende Personlighed, udrustet med stor Realitetssans og en Forhandlingsevne, der nødig gav op uden Resultater.

I Juni 1932 fik Holdgaard og fem andre Husmænd Sæde i Landbrugsraadet, hvor han sammen med Formanden for den sjællandske Samvirksomhed indvalgtes i Præsidiet. Af stor Betydning blev den personlige Kontakt mellem Holdgaard og den jyske Landboforeningsformand H. Hauch, der Aaret efter blev Raadets Præsident. Omkring Nytaar 1933 naaede de to Landboledere til Enighed om Hovedtrækkene i et Kriseforslag. Hvad Hauch og Holdgaard havde aftalt paa »den historiske Biltur« mellem Vejle og Ikast, blev efter langvarige Udvalgsforhandlinger Grundvolden i den største Kriselovgivning, vort Land har set. Vedtagelsen sikredes under Statsminister Staunings Ledelse ved Kanslergade-Forliget 30. Januar 1933. Landbruget opnaaede som Helhed en betydelig Støtte, og Husmandsbevægelsen kunde være tilfreds med, at Udstykningen fik en større Bevilling for de næste to Aar.

Samarbejdet mellem det større og det mindre Landbrug blev ofte udsat for en haard Belastning. Krisen vedblev, og L. S.-Agitationen forstærkedes. De Landbrugsordninger, der skulde sikre en nogenlunde rentabel Produktion af Korn, Smør, Flæsk og Kød, burde efter Husmændenes Opfattelse ikke betales af den jævne Forbrugerbefolkning, der jo ogsaa var truet af usikre Erhvervsforhold. Husmandsbevægelsen og dens Ledere maatte under alle Forhold handle ud fra det Grundsyn, at den var en Folkebevægelse, der ikke krævede Særrettigheder. Den maatte endog for at støtte det store, kornproducerende Landbrug, der en Overgang var værst ramt, gaa med til prishævende Forholdsregler, der stod i Modsætning til Frihandelsidealerne. Men den grundfæstede

Tillid til Holdgaards Retsindighed og Dømmekraft stod sin Prøve i disse Aar. Man fulgte ham, naar han henviste til Nødvendighedens strenge Krav og hævdede, at Grundskylds- og Frihandelstanken ikke var opgivet.

I Jens Holdgaards ranke Skikkelse med de skarptskaarne Ansigtstræk under det hvide Haar havde Husmandsbevægelsen i en svær Tid fundet sin myndige Leder. Der var Sorg i Husmandshjemmene Landet over, da Holdgaard døde i Efteraaret 1936, og hans Minde blev hædret i vide Kredse. De samvirkende danske Husmandsforeninger valgte til hans Efterfølger Formanden for den sjællandske Samvirksomhed, Parcellist N. P. Andreasen.

Endnu nogle Aar blev Samarbejdet med Landboforeningerne videreført. Offentligheden saa det mest festlige Udtryk for dette Landbosamvirke ved den store Jubilæumsudstilling, som Landbrugsraadet arrangerede paa Bellahøj i Sommeren 1938, 150 Aar efter Stavnsbaandets Løsning. Men Hverdagens Vanskeligheder voksede under den Valutakrise, der fulgte efter den nye Storkrigs Udbrud i September 1939. Landbrugsraadets Flertal protesterede mod Regeringens Forholdsregler, og da Husmandsforeningernes Repræsentanter ikke kunde gaa med hertil, udtraadte de af Raadet fra 1940.

Under de nuværende Forhold er Landbruget som Helhed bedre stillet end de fleste Erhverv, men Mangelen paa Tilførsler i Forbindelse med daarlige Høstaar har ramt Husmændene forholdsvis haardt. De smaa Besætninger er blevet mindre, og Udstykningen er ved at gaa i Staa. For at hjælpe Landboungdommen og de mange »indeklemte Husmænd« i en kritisk Tid har Husmandsbevægelsen taget nyt Initiativ i Udstykningssagen, men de høje Ejendomspriser er en alvorlig Hindring.

I Krisetider har Sammenholdet indenfor Husmandsbevæ-

gelsen vist sin Styrke, og der har endda været betydelig Fremgang. I 1930 fandtes der 1231 Foreninger med godt 82 000 Medlemmer, men nu — netop 40 Aar efter Oprettelsen af de store Landsdelsorganisationer — er der over 1300 Husmandsforeninger med 100 000 Medlemmer, Halvdelen i Jylland og en Fjerdedel paa Sjælland. Det langt overvejende Flertal af Smaabrugere fra Huse, Bolssteder og mindre Gaarde staar samlet i Husmandsbevægelsen, der fra en ringe Begyndelse har udviklet sig til en folkelig Kulturbevægelse.

UDSTYKNINGSSAGEN

Naar Husmandsbevægelsen arbejdede for at skaffe de bestaaende Smaabrug bedre Kaar, behøvede det kun at betyde, at den løste en Række faglige, økonomiske og kulturelle Opgaver, som laa paa dens Vej, og som det faldt ret naturligt at lade Husmændene ordne selv. Her mødte den ingen principiel Modstand. Men naar den tog *Udstykningssagen* op, forholdt det sig anderledes. Her gjaldt det Husmandsbrugets Erobringsmuligheder, der var vendt mod det store og i Længden vel ogsaa mod det mellemstore Landbrug.

Med Loven af 1899 havde Lovgivningsmagten erkendt, at Samfundet var interesseret i en forøget Udstykning, med Oprettelse af smaa, men ikke just selvstændige Landbrug. Knap fire Aar senere hævdede den sjællandske Husmandsorganisation, at det selvstændige Husmandsbrug var den fordelagtigste Driftsform, og at Samfundet skulde holde Mulighederne aabne for en ubegrænset Udstykning.

Mellem 1899-Loven og Køgeresolutionen af November 1902 var Afstanden saa stor, at 40 Aars Udvikling ikke har kunnet rejse alle de forbindende Brobuer. Og dog er der sket meget i Udstykningssagen. Gennem 100 Aar havde man regnet med, at en Husmandslod maatte blive, som det kunde falde, i Reglen kun 3—4 Tdr. Land. Vi har hørt, at Smaabrug af den dobbelte Størrelse kunde begejstre Vilh. Lassen, men Kravene er stadig vokset, og i de senere Aar har

man helst udstykket Brug paa henved en Snes Tdr. Ld. og derover.

Denne Stigning tegner maaske tydeligere end noget andet Husmandsbevægelsens Vandring mod Virkeliggørelsen af sit store Maal, den økonomiske og sociale Frigørelse. Det var muligt, at Husmanden med den Nøjsomhed, som kendetegnede 1890'ernes Smaabruger, kunde ernære sig paa de 6—8 Tdr. Ld., men det vilde ikke give ham rimelige Chanser for at hævde sig ved Siden af Gaardbrugeren, naar det gjaldt at udnytte de landbrugstekniske Fremskridt i den følgende Opgangstid. I 1920'erne regnede man med Landbrugets rigelige Indkøb af Korn og Foderstoffer, mens 1930'ernes Selvforsyningspolitik har lært den enkelte Landbruger, at han i vid Udstrækning maa avle Raaprodukterne selv.

UDSTYKNINGEN FØR 1919

Den første Statshusmandslov brød ikke med den ældgamle Opfattelse, at et Husmandsbrug snarere skulde være et økonomisk Rygstød for Landarbejderen end et selvstændigt Erhverv. I den første halve Snes Aar oprettedes der gennemsnitligt 500 Brug om Aaret, men af disse Statshusmænd var ca. 80 pCt. Landarbejdere, der gennemgaaende arbejdede omtrent Halvdelen af deres Tid for andre. Loven blev fornyet i 1904 og atter i 1909, da den gik over til at tale om »Husmandsbrug« og ikke »Jordlodder for Landarbejdere«. Statens Udlaan til Husmændene blev forøget en Del og Laaneværdien sat op, men da Ejendomspriserne ogsaa var steget, voksede Brugsstørrelsen ikke meget. Fra 1909 blev der dog ydet Tillægslaan til bestaaende Smaabrug.

Fra Husmandsforeningernes Side blev Statshusmandsloven stærkt kritiseret. De nye Brug var for smaa og blev ofte daarligt drevet, naar Ejeren maatte gaa paa Dagleje.

Særlig uheldigt var det, at Husmandens Statslaan opmuntrede Jordejeren til at forlange mere for sin Jord. I en fynsk Husmandsresolution fra 1908 hedder det, at Husmandsloven har bevirket en almindelig Fordyrelse af Jord, til Gavn for de store Jordsælgere, men til Skade for alle Husmænd, der vilde købe. Sendemandsmødet foreslaar derfor, at Begrebet Landarbejder bortfalder, og at Staten skaffer Jord til alle, der ønsker den, eventuelt eksproprierer den til en Pris svarende til Vurderingen ved Skatteansættelse; derimod bør enhver Form for Laan eller Understøttelse afvises.

Hvad de fynske Husmænd — og mange med dem — vilde opnaa, var intet mindre end Oprejsning for et helt Aarhundredes Misgreb. De økonomiske Kræfters frie Spil havde betydet Uret mod Hundredtusinder, der fik for lidt Jord og for ringe Arbejdsløn. Men netop Arbejdet skulde frigøres. Husmandsbevægelsen var lige siden sin Start paavirket af den georgistiske Tanke, at »lige Skat paa lige Jord« vilde lette Adgangen til Jord i det frie Marked, saa at anden Hjælp fra Statens Side vilde blive overflødig. Men saa længe en Grundskyldsreform ikke kunde gennemføres, var Husmændene dog rede til at udnytte andre Muligheder. Gennem en organiseret Udstykningsbevægelse kunde man vente bedre Resultater end den ofte saa planløse og tilfældige private Udstykning.

Udstykningsforeninger. Den 6. April 1906 kom Loven om Udlaan af Statslaanefonden til Udstykning af større Landejendomme. Finansministeren kunde efter denne Lov yde Laan til Foreninger, der blev dannet udelukkende med det Formaal at købe Ejendomme, der egnede sig til Udstykning og kunde faas til en rimelig Pris. En Forudsætning var det, at der væsentlig blev oprettet Smaabrug. Til dette Formaal blev der foreløbig kun bevilget 200 000 Kr.

aarlig i 5 Aar, men Loven var alligevel en stor Opmuntring for Husmandsbevægelsen, der ikke var sen til at udnytte den.

Paa Sjælland forberedte man endnu samme Aar Stiftelsen af den Udstykningsforening, der skulde blive Landets største. Det var især Husmandsforeningernes Mænd, der tog fat, og den energiske Sagfører *Vilh. Nielsen* var her den kyndige Leder, som han blev det i Hypotekforeningen og Husmandsbrandkassen. I 1907 kunde »Foreningen til Opkøb og Udstykning af Landejendomme« begynde sin Virksomhed paa Sjælland, i 1913 udvidedes den til Fyns Stift og i 1922 til Sønderjylland. Den skulde udelukkende indkøbe større Jordarealer eller Ejendomme, der passende kunde udstykkes til mindre Landbrug, eller give Vejledning til Oprettelse af saadanne Brug. Parcellerne maatte som Regel ikke være under 2 eller over 30 Tdr. Ld., altsaa meget vide Rammer. Foreningen kunde lade en Del af Købesummen blive indestaaende i Parcellerne, men maatte ikke betinge sig højere Rente end 5 pCt. — Ogsaa i Maribo Amt oprettedes der i 1907 en Udstykningsforening, og paa Bornholm gik Husmandsforeningerne i Samarbejde baade med Landboforeningen og Tyende- og Landarbejderforeningen om Udstykningssagen. Aaret efter tog Jyderne fat.

I Jylland fik man ikke hele Udstykningen ind under en stor Samvirksomhed, men der blev dannet en Række Amtsorganisationer, der senere organiserede et vist Samarbejde. Lederne var dels Husmænd, dels interesserede Mænd fra andre Kredse. Arbejdet var allerede begyndt i flere Amter, da De samvirkende jydske Husmandsforeninger 1. Februar 1909 indkaldte til Forhandling om Udstykningen. Møderne om denne Sag vandt overalt stor Tilslutning, og endnu samme Aar blev der dannet Udstykningsforeninger i alle jyske Amter undtagen Ribe og Ringkøbing; senere kom ogsaa Vesteregnen med. De enkelte Foreninger bevarede

det fulde Selvstyre og fulgte deres egne Veje i Arbejdet. Mens den sjællandsk-fynske Udstykningsforening lod al opsparet Kapital indgaa i et Reservefond, der skulde tjene forskellige af Husmandsbevægelsens Formaal, udbetalte de jyske Udstykningsforeninger næsten hele Kapitalen i Form af Bonus til Parcellisterne.

De nye Udstykningsforeninger satte deres Kræfter ind paa at bekæmpe det Spekulationsmoment, som havde præget den private Udstykning, og naaede gode Resultater. Den sjællandske Udstykningsforening købte i 1907 den nedbrændte Herregaard Ditlevshøjs Jorder og udstykkede den til 22 selvstændige Husmandsbrug, mens 10 bestaaende Brug fik deres Tilliggende forøget. Foreningen anlagde Færdselsveje paa de udstykkede Jorder, der blev foretaget Fællesindkøb af Byggematerialer og opført et Vandværk til Brug for alle Parcellisterne. Den Slags »Husmandsforetagender« vakte Opmærksomhed. Mest Ry gik der af den nordjyske Udstykning paa Store Restrup, hvor 600 Hektar blev udstykket til 50 Smaabrug, mens en Del ældre Statshusmandsbrug fik Tillægsjorder. De nye Husmænd gik i Andelsfællesskab om Mejeri, Vandværk og Elektricitetsværk, og den statelige Hovedbygning blev indrettet til Ungdomsskole. I Løbet af faa Aar havde flere Gange saa mange Mennesker som tidligere fundet Erhverv paa de gamle Hovedgaardsmarker. Nybyggerne holdt dobbelt saa mange Køer og tilvirkede tre Gange saa meget Smør som Herregaarden forhen, mens Svineproduktion og Fjerkræavl var forøget endnu mere. Udstykningen havde ikke blot gavnet de mange Husmandsfamilier, men Stat og Kommune havde faaet større Skatteindtægter.

Den Slags Eksempler var opmuntrende, og selv om Udstykningsforeningerne ogsaa mødte Vanskeligheder, navnlig under Krigen, blev der i Aarenes Løb udført et stort og

samfundsnyttigt Arbejde for at rejse nye Hjem under betryggende Vilkaar. Mange smaa eller større Husmandskolonier blev rejst paa Herregaardes eller Proprietærgaardes Marker, og sammenlignet med de usle Arbejderboliger fra forrige Aarhundrede var de nye Husmandsbrug et stort Fremskridt. De fleste maatte begynde smaat og arbejde haardt, før Jorden kom i god Drift og Haven voksede op om Nybyggerstedet. Men det var enkle og sunde Livsforhold, Forældrene kunde have deres Børn hjemme og tage dem med i Arbejdet, i Stedet for at de alt for tidligt skulde ud at tjene hos fremmede. Mange smaa Landbrug blev drevet som Mønsterbrug, eller Besidderen blev Specialist i en eller anden Erhvervsgren, ofte i Havebrug.

Jorden for Folket. Driftige Husmænd og veldrevne Smaabrug havde man set i Forvejen, men Udstykningen i stor Stil gjorde det hele mere iøjnefaldende. Før talte man ofte om Husmændene som et Udmarksfolk, men den nye Udstykning skabte mange Husmandskolonier paa forholdsvis gode Jorder. »Tusinder af venlige Smaahjem, røde og hvide som Landets nationale Farver er, har spredt sig i Kløvermarken og ydet Rammen om et lykkeligt Husliv, om end endnu i al Tarvelighed« (Jeppe Aakjær).

Udstykningssagen blev baaret frem af en varm og overbevist Tilslutning. Økonomisk set var Grundlaget i Orden, idet Andelsbevægelsen i Forbindelse med de gode Landbrugskonjunkturer gjorde Husmandsbruget lønnende, navnlig de lidt større Smaabrug. Den sociale Løftestang havde Udstykningen fundet i Husmandsbevægelsens maalbevidste Arbejde, og de politiske Muligheder for en Løsning af Jordspørgsmaalet var ogsaa stigende (se ovenfor S. 109). I vore Nabolande søgte man paa forskellig Vis at styrke den selvstændige Smaabrugerstand, og navnlig den svenske Egnahem-Bevægelse var ligesom Udstykningen i Danmark gaaet i Ret-

ning af at skabe Husmandsbrug af en saadan Størrelse, at de kunde ernære en Familie.

Den kommende Jordreform var dog ikke tænkt som en Særbegunstigelse af Husmandsstanden. Ligesom hidtil kunde ogsaa mange Gaardmandsbørn nyde godt af Udstykningen; man vilde skabe saadanne Erhvervsmuligheder for Landboungdommen, at Strømmen fra Land til By omsider kunde aftage. Ingen, der var født til at være Landmand, burde for Fremtiden holdes borte fra Jorden. Det var Grundtanken i de Krav, som den danske Husmandsbevægelse stod samlet om ved Slutningen af forrige Verdenskrig, og som fandt Forstaaelse hos et Flertal paa Rigsdagen. Man fik ganske vist ingen Grundskyldsreform til Afløsning af Ejendoms- og Forbrugsskatter og for at lette Adgangen til Jorden, men en ny Landbolovgivning gav Udstykningen et Opsving som aldrig før.

JORDLOVENE AF 1919

Den 4. Oktober 1919 gennemførtes tre Love, der skaffede Jord og Penge til Udstykning gennem en længere Aarrække, og samtidig blev der indført en ny Form for Jordbesiddelse, det saakaldte Brugseje.

Den første af Jordlovene bestemte, at de *Præstegaardsjorder*, der kun egnede sig til Avlsbrug, efterhaanden skulde afhændes til Oprettelse af Husmandsbrug eller tillægges bestaaende Brug, dog maatte det samlede Areal ikke overstige 7 ha.

Loven om *Lens og Stamhuses Overgang til frit Eje* opfyldte efter 70 Aars Forløb, hvad allerede Grundloven af 1849 havde stillet i Udsigt. En Række Storbesiddelser, der var underkastet særlige Arveregler, blev nu delvis udstykket til Husmandsbrug, og Staten fik Midler til nye Jordkøb. For at faa Jord og Kapital frigjort maatte Ejerne afgive

en Trediedel af Jorden mod en Erstatning, der svarede til Ejendommens Skyldværdi, og endvidere en Fjerdedel af den baandlagte Kapital, hvis Lensgodset var behæftet med Hjemfaldsret til Staten, i modsat Fald kun en Femtedel. Disse Pengemidler skulde indgaa i en særlig Jordfond og enten anvendes til Jordkøb eller udlaanes til Smaabrugere. Ønskede Lens- eller Stamhusbesidderen ikke at opnaa fri Ejendom, maatte han til Jordfonden yde 1 à 1,2 pCt. af Besiddelsens Værdi i aarlig Afgift til Statskassen.

Den tredie Lov indeholdt Bestemmelser om *Bortsalg af Jord i offentligt Eje.* Jorden skulde udstykkes til Husmandsbrug af en saadan Størrelse, at de kunde give en Familie Underhold ved Arbejde i egen Bedrift. Her indførtes et helt nyt Princip, idet Husmanden fik Brugs- og Ejendomsret til Jorden uden at udrede nogen Købesum. Han skulde derimod forrente Jordværdien til hele Samfundet (Staten), og denne Afgift blev foreløbig fastsat til 2¼ pCt. halvaarlig af det Beløb, som Jorden maatte blive ansat til efter de gældende Regler for selvstændig Jordvurdering. Afgiften vilde stige eller falde med Jordværdien, der blev omvurderet hvert 5. Aar. Herved vilde man undgaa, at Prissvingninger skulde virke ødelæggende for Statshusmænd, der begyndte under Højkonjunkturer. — Til Opførelse af Bygninger (med Brønd og Ajlebeholder) kunde der opnaas Statslaan paa indtil 9/10 af Omkostningerne. Husmanden skulde dog kun forrente saa stor en Del af Byggelaanet, som han kunde have opnaaet i 1914, højst 6000 Kr. Renten blev sat til 4½ pCt., og Laanet var afdragsfrit de første tre Aar.

De nye Love skulde føres ud i Livet af et *Jordlovsudvalg,* der efterhaanden fik hele Udstykningsarbejdet under sig, fra 1924 ogsaa Udstykningen efter den gamle Husmandslov, idet Betingelserne for Byggelaan blev ens for begge Love. Hvad Udstykningsforeningerne havde udrettet i det smaa, skulde

under Jordlovsudvalget gennemføres i det større. Indenfor Amterne blev der nedsat Husmandsbrugskommissioner, der kunde vejlede Ansøgere og føre det lokale Tilsyn med Oprettelse af nye Brug og Vedligeholdelse af ældre Statshusmandsbrug med indestaaende Statslaan.

Jordlovene af 1919 var et socialt Opgør med Fortiden. Det følte s som en Sejr for det moderne, arbejdende Samfund, da det lykkedes at ophæve gamle Særrettigheder, der var knyttet til en Del af Danmarks bedste Jorder, og i Stedet give Plads for nogle Tusind smaa, selvstændige Landbohjem. Men den nye Lovgivning maatte praktiseres saaledes, at den blev samfundsmæssigt forsvarlig. Det gjaldt om at faa de velegnede Landmænd frem, de Ansøgere, der i deres Pladser eller andetsteds havde vist, at de kunde arbejde og disponere økonomisk. Derfor skulde Sogneraadene og de stedlige Husmandsbrugskommissioner hjælpe Jordlovsudvalget til at vælge de rigtige. De unge Husmænd kunde faa det strengt nok de første Aar, men med Arbejdsmod, Omtanke og en Smule Held vilde Nybyggeren kunne haabe paa gode Fremtidsmuligheder.

I Marts 1920 blev det første Lensgods overtaget af en ny Tids Jordbrugere. Hvor der før havde været Hovmark og et forfaldent Polakhus, blev der oprettet en større Husmandskoloni. Som Jordlovsudvalgets Formand var Niels Frederiksen til Stede, og han gav senere Udtryk for sin Glæde over den friske Optakt. »Det var en ren Fornøjelse at se disse 40 Nybyggere, alle typiske Repræsentanter for Fremtidens selvstændige Husmænd. Det var ikke cigaretrygende Kasketdrenge, men det var kraftige, maalbevidste og viljestærke Lejehusmænd fra Herregaardene, Landarbejdere og enkelte Tjenestekarle, alle prægede af Energi og Virkelyst.« Trods al Tidsforskel minder dette Møde mellem Reformven og Nybygger-Husmænd om det tilsvarende

Optrin fra de store Landboreformers Tid, der er omtalt Side 36. Og i begge Tilfælde blev der paa faa Aar fremtryllet et nyt og frodigere Landskab. Var de mange Statshusmandsbrug i Begyndelsen mere ensartede, end det var tiltalende for Øjet, saa ændredes Billedet ofte med Aarene, naar Haveanlæg gav Hjemmene deres Særpræg.

De fleste Lensjorder laa paa Øerne, Præstegaardsjorderne jævnere fordelt over hele Landet, og hertil kom Udstykningen af de sønderjyske Domænegaarde samt en Del Ejendomme, som Statens Jordlovsudvalg købte efterhaanden. Men det offentlige havde langtfra Udstykningsjord nok til at imødekomme den stærke Efterspørgsel. Derfor var det af stor Betydning, at den ældre Statshusmandslov i 1921 blev omdannet, saa at vordende Husmænd kunde opnaa et Laan paa 19 800 Kr., hvoraf en Trediedel var rent Tilskud. Laaneværdien var sat op fra 12 000 til 22 000; senere varierede den en Del. I 1924 blev de to Husmandslove gjort mere ensartede, men der er stadig den Forskel, at Ansøgeren efter den gamle Lov tildeles et Statslaan og selv køber Jorden, mens han efter 1919-Loven faar den overdraget mod at svare Jordrente. En Lov af 14. Maj 1934 indeholder de forskellige Regler for Jordtildeling og fastslaar Valgfriheden mellem de to Principper.

I 1920'erne blev der oprettet ca. 1000 nye Husmandsbrug pr. Aar, under Landbrugskrisen i 1930'erne næppe halvt saa mange, men væsentligt større Brug, ogsaa Gaarde paa 15 ha. Særlige Opgaver blev varetaget i Sønderjylland, hvor Staten udstykkede 36 Domænegaarde og en Række Godser, mens samtidig et Par Udstykningsforeninger arbejdede. Flere Landsbyer, som Storbesiddere i sin Tid havde nedlagt, genrejstes som Husmandsbyer. De sønderjyske Bøndergaarde var gennemgaaende temmelig store, og ved Udskiftningen havde de ofte faaet en driftsmæssigt uheldig

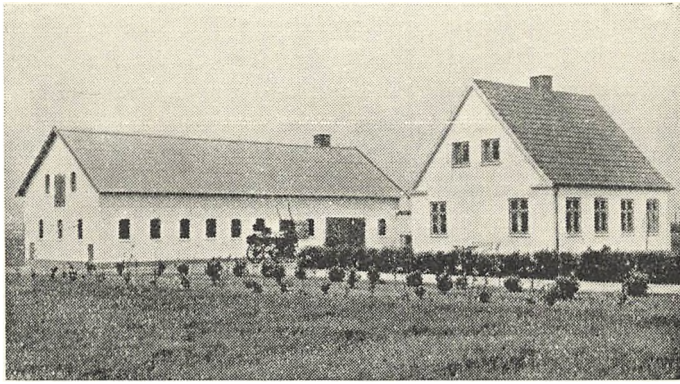

Moderne Husmandsbrug.

Form. Til at bøde paa disse Forhold blev der i 1924 nedsat en Jordfordelingskommission, der medvirkede ved Oprettelsen af mange Smaabrug. Siden Genforeningen er Antallet af sønderjyske Landejendomme forøget med over 12 pCt., for Størstedelen mindre Brug.

Jordlovgivningen af 1919 er som nævnt ikke blevet fortsat i den Udstrækning, som man indenfor Husmandsbevægelsen havde haabet. Men Forbedringer er indført. Statshusmændene har saaledes faaet Mulighed for efter frit Valg at svare *konjunkturbestemt Rente* i Stedet for fast Rente. 11. December 1932 blev Renten sat i Forhold til Priserne paa Smør, Flæsk og Byg, men da de forskellige Landbrugsordninger bidrog til et mindre retfærdigt Resultat, indførtes i 1938 den Ændring, at Forrentningsprocenten for Smaabrug under 10 ha blev lagt til Grund for Rentebetalingen.

UDSTYKNINGENS RESULTATER

Det første Indtryk er, at Udstykningen ikke har haft særlig stor Betydning. I 1904 var der 172 000 Landbrugsejen-

domme i Danmark, i 1936 ca. 208 000, naar man regner alle Huse med mindst 1 Td. Land (0,55 ha) for Landbrug. Siden 1920 tæller Sønderjylland med og har nu over 14 000 Landbrug; den virkelige Fremgang i hele Landet kan højst blive ca. 24 000 eller ca. 14 pCt., mens Danmarks Befolkning samtidig er forøget med omkring 40 pCt. En meget stor Del af Landboungdommen har ikke kunnet faa selvstændige Brug, og da Landbrugets Industrialisering har formindsket dets Arbejdsbehov, mens Byerhvervene har været i fortsat Udvikling, er Strømmen gennem hele Perioden gaaet fra Landdistrikterne til Hovedstad, Købstæder og Stationsbyer. Kun i 1920'erne, da Udstykningen var livligst, steg Folketallet i Landdistrikterne tilnærmelsesvis i samme Tempo som i Byerne.

Men Udstykningen i vort Aarhundrede har ændret *Jordfordelingen* i en anden Retning end 1800-Tallet. Før 1900 var baade de meget store og de helt smaa Landbrug i livlig Vækst, de første navnlig i Størrelse, de sidste i Antal. Ejendomsvurderingen siden 1900 viser derimod Tilbagegang for disse Grupper og stærk Fremgang for de større Husmandsbrug og Smaagaardene.

	1904	1936
Huse med 0,55— 3,3 ha	41 073	ca. 32 000
— - 3,3 —10 —	36 417	51 690
— - 10 ha og derover	19 838	30 493
Gaarde med 1— 2 Tdr. Hartkorn	21 842	37 897
— - 2— 4 - —	23 617	28 912
— - 4—12 - —	26 615	24 731
— - over 12 - —	2 068	2 050

Husmandsbrug paa 1—6 Tdr. Land var endnu omkring 1900 den mest almindelige Brugsstørrelse, men denne Gruppe er gaaet ned fra 24 til 15 pCt. af samtlige Landbrug. De

store Gaarde med over 4 Tdr. Hrtk. er samtidig reduceret fra 17 til 13 pCt. Den egentlige Tilvækst falder paa de smaa eller mellemstore Brug med mindst 6 Tdr. Ld., men under 2 Tdr. Hrtk. (i Reglen ikke over 35 Tdr. Ld.), der er gaaet frem fra 45 til 58 pCt. Efter 1920 er Antallet af Smaagaarde paa 1—2 Tdr. Hrtk. vokset særlig stærkt, og i de senere Aar er Husmandsbrug under 10 Hektar i Tilbagegang.

Det kan synes et overraskende Resultat af en Udstykning i Husmandslovgivningens Tegn, men stemmer med dens Retningslinjer. Af de ca. 24 000 Statshusmandsbrug, der nu er udstykket, er ganske vist de 9000 fra før 1920 Smaabrug paa mindre end 4 Hektar i Gennemsnit, men i 1920'erne har Brugene gennemgaaende været paa 7 ha og siden 1930 over 10 ha. Det svarer godt til de omtalte Ændringer i Jordfordelingen. Den private Udstykning er gaaet i samme Retning, og der er øjensynligt nedlagt flere Tusinde smaa Brug, mens andre Tusinder har faaet Tillægsjord og dermed er rykket op i Rækkerne. Efter 1919-Loven har 2800 faaet Tillægsjord, mens der er oprettet henved 7000 nye Brug mod 8000 efter den gamle Lov i samme Periode.

Hele denne Udvikling viser, at Forestillingen om Danmark som et Husmandsland ofte har været misvisende. Det danske Landbrug er fjernere end nogensinde fra at blive »Kolonihaver«, det er ikke som det belgiske eller det norske præget af de mange helt smaa Brug. Men Danmark er paa Vej til at blive et Husmandsland i den Forstand som Husmandsbevægelsen har villet det, nemlig ved Oprettelse af stadig flere Brug af den Størrelse, at en Familie uden fremmed Hjælp kan leve af eget Landbrug. Den Tid er foreløbig forbi, da Landmændene kan faa store Raastoftilførsler udefra, og derfor maa Husmanden have mere Jord, for at han selv kan avle det nødvendige. Det er Baggrunden

for de voksende Brugsstørrelser og for Husmandsforeningernes stærke Krav om Jord til »indeklemte« Husmænd, der ikke kan udvide deres Brug ved Jordkøb i det frie Marked.

Ingen vil hævde, at Udstykningens Maal skal være en

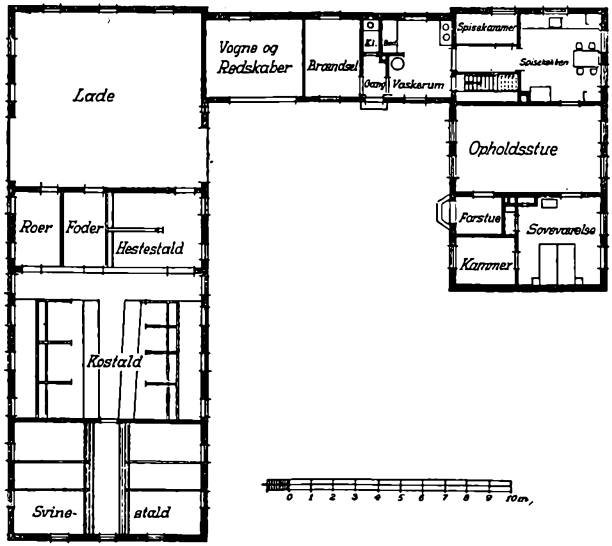

Grundplan for moderne Statshusmandsbrug.

Opdeling af Landet i Smaabrug af omtrent lige Godhed. Ogsaa bortset fra Jordens højst forskellige Bonitet — et Stykke af Lollands fede Muld er mange Gange mere værd end et tilsvarende Areal paa den jyske Hede — er det ønskeligt med de mange Brugsstørrelser. Henved 60 pCt. af de danske Landbrug varierer mellem 5 og 30 Hektar, men det er iøjnefaldende, at de store Gaarde med over 4 Tdr. Hrtk. ejer 35 pCt. af Landbrugsarealet og over Halvdelen af alt Hartkorn. En fremtrædende Georgist har i 1942 fremsat et Forslag om, at Landets 2000 Herregaarde mod Erstatning

skal afgive 2/3 af deres Jorder eller godt 200 000 Hektar til Oprettelse af 30 000 nye Smaabrug for at skaffe Beskæftigelse og øge Landbrugsproduktionen. Betegnende nok vilde disse Husmandsbrug for en stor Del blive Smaagaarde paa over 1 Td. Hrtk.

Men de sidste 25 Aars Erfaringer om Husmandsbrugets Økonomi har dog ikke kunnet overbevise alle om Udstykningens samfundsmæssige Værdi.

FOR OG IMOD UDSTYKNING

Meget af den Kritik, der mødte Udstykningen i den første Tid, har senere mistet sin Kraft. Mange Kommunalmænd var bange for, at de nye Husmænd vilde blive daarlige Skatteydere, der kun skaffede Sognet større Udgifter til Veje, Skoler og maaske ikke mindst Fattigvæsen. Selv Andelsorganisationer kunde vise Betænkeligheder ved at optage de ubemidlede Nybyggere som ligeberettigede Medlemmer. En ny Husmandskoloni var jo til at begynde med et Fremmedelement i det gamle Sognesamfund, men i Reglen gik det bedre end ventet. Udstykningen viste iøjnefaldende sociale og økonomiske Fordele. Husmanden havde ofte betydeligt større Indtægter end den jordløse Landarbejder, de nye Landbohjem gav Arbejde til flere Haandværkere og større Afsætning, f. Eks. af Landbrugsredskaber og Foderstoffer. Trods Fradragsreglerne blev Kommunens Skatteindtægter som Regel ikke formindsket, naar en Herregaard udstykkedes til uformuende Smaabrugere. Der var Nybyggere, som klarede sig daarligt og maatte overdrage deres Husmandsbrug til andre, der bedre var Opgaven voksen, men det var jo ingen væsentlig Indvending mod selve Udstykningen.

Hvad Regnskaber fortæller. Et af de mest omstridte

Spørgsmaal: om Husmandsbruget er mere rentabelt end det større Landbrug, skulde kunne besvares ud fra de talrige Regnskaber fra forskellige Brugsstørrelser, som Landøkonomisk Driftsbureau har indhentet hvert Aar siden 1916. Disse Landbrugsregnskaber viser, at Smaabrug under 10 ha i de første 6 Aar havde en lidt lavere Forrentningsprocent end de større Brug, mens det modsatte gennemgaaende var Tilfældet i Tiaaret 1922—32. Den sidste halve Snes Aar med den stærke Nedgang i Fremstillingen af Husdyrprodukter har ramt det lille Landbrug særlig haardt, mens det større har forrentet sig bedre i Kraft af dets Kornproduktion.

Da Udstykningen i Reglen vil have til Formaal at omdanne Storbrug til Husmandsbrug, er en Sammenligning mellem Herregaardenes og Husmandsbrugenes Driftsregnskaber af særlig Interesse. Smaabrug paa indtil 10 ha holder dobbelt saa mange Køer og godt tre Gange saa mange Svin pr. Arealenhed som Storbrug paa over 100 ha; hertil kommer, at Husmandens Ko gennemgaaende giver 10—15 pCt. mere Mælk end Herremandens, og at Høstudbyttet paa de smaa Brug ligger 30—35 pCt. højere end paa de helt store. Fjerkræavlen, der næsten intet betyder for Storbruget, gav før Krigen Husmandsbruget større Indtægter pr. Arealenhed, end Herregaarden fik ind ved Kornsalg.

Alt dette synes at tale stærkt for Udstykning, men Modstandere vil understrege, at Husmandsbrugets store Produktion af Smør, Flæsk og Æg er en temmelig kostbar Sag, idet Driftsudgifterne pr. Arealenhed er dobbelt saa store paa det lille Brug som paa det store. Husmandsbrugene kræver saaledes 20 Mands Arbejde paa et Jordareal, hvor Herregaardene kun behøver 9. Det er muligt, at den Penge- og Arbejdsindsats, der ofres paa Husmandsbruget, kan give større Udbytte indenfor andre Erhverv; meget afhænger her af Konjunkturforholdene.

Udstykningssagens Venner vil netop henvise til, at den store Arbejdsløshed, vi gennem mange Aar har haft, gør det ønskeligt at skabe nye Erhvervsmuligheder. Ved Oprettelse af mange Husmandsbrug arbejder man for Beskæftigelsesspørgsmaalets Løsning og begrænser Indvandringen til Byerne. Det maa indrømmes, at Husmanden i Reglen har smaa Indtægter i Forhold til de mange Arbejdstimer, han sammen med Kone og Børn ofrer paa det lille Landbrug. Men naar Arbejdet er overkommeligt og de økonomiske Vilkaar nogenlunde taalelige, taler dette naturlige Arbejdsfællesskab stærkt til Husmandsbrugets Fordel. Næppe i noget andet Erhverv arbejder Mand og Kone saa ofte ved hinandens Side, samtidig med at Børnene er under Forældrenes Opsigt og tidligt lærer at hjælpe til. Heri ligger en Værdi, som ikke kan maales i Penge, men ogsaa om det økonomiske Udbytte af eget Arbejde paa egen Jord henter de smaa Medlemmer af Husmandsfamilien tidligt deres Erfaringer. Et sundt Medansvar for, hvordan Planter og Dyr trives og Tingene passes, er en god, karakterdannende Gave til Barnet fra det lille Landbrug.

I Øjeblikket. Man maa altid regne med, at en Del af Landboungdommen søger over i andre Erhverv, og at mange Unge hverken har Lyst eller Evne til at være selvstændige Landmænd. Men Udstykningen skulde betyde et rimeligt Tilbud til alle Unge, der har Anlæg for at drive eget Landbrug, og det kan den med de nuværende høje Ejendomspriser vanskeligt blive. Selv med forøgede Statstilskud er det ingen let Sag at starte ved et Statshusmandsbrug under udprægede Højkonjunkturer. Det kan ikke nægtes, at det større Landbrug i disse Aar forrenter sig en Del bedre end Smaabrugene, ligesom Landarbejderne har forholdsvis gode Erhvervsmuligheder.

Tidens Vanskeligheder maner til Forsigtighed, for saa

vidt som man kun vil skade Udstykningssagen ved Oprettelse af urentable Smaabrug. Men der er ogsaa Tegn til dristigt Initiativ ud fra den Betragtning, at man ikke maa svigte Landboungdommen og de mindre Brugere, der under normale Forhold vilde klare sig ved selvstændigt Landbrug. Hertil kommer, at Landbruget dog alt i alt er en mere sikker Erhvervskilde end de fleste andre Næringsveje. Hvad der tabes ved Arbejdsløshed, kunde sandsynligvis indvindes ved en bedre Jordfordeling, hvis Staten midlertidigt vilde paatage sig de økonomiske Ofre ved en større Udstykningsreform.

Husmandsbevægelsen arbejder for at holde den normale Udstykning i Gang, og der er fremsat Forslag om, at Staten som en Hjælp hertil skal indkassere en Del af den Konjunkturgevinst, som den livlige Handel med Landejendomme kaster af sig. Med særlig Vægt rejses nu Kravet om Tillægsjord til den store Mængde indeklemte Husmænd, hvis Husdyrbrug overvejende var baseret paa store Korn- og Foderstoftilførsler udefra. Enten maa de have mere Jord til Avl af Landbrugets Raaprodukter, eller man vil opleve det mærkelige Tilbageskridt, at Titusinder af Smaabrugere, der med Andelsbevægelsen og det udvidede Verdensmarked vandt en Plads blandt selvstændige Landmænd, nu tvinges tilbage i Landarbejdernes Rækker eller bort fra Erhvervet.

Ogsaa under forrige Verdenskrig havde Udstykningssagen en død Periode, men den afløstes af den store Indsats, som Jordlovene af 1919 var. Paa godt 40 Aar har dansk Udstykning omfattet et Areal saa stort som Lolland-Falster og har flyttet Jordfordelingens Tyngdepunkt nærmere Midten. Denne Udviklingslinje vil næppe blive brudt, ogsaa ind i Fremtiden vil Danmark være Landet, hvor de smaa Gaarde og store Husmandsbrug vokser i Tal, en Udvikling tværs over Standsskel, der har tabt deres Betydning.

HJEM OG SAMFUND

I de sidste 100 Aar er hele det store Folkeflertal, som man kaldte »Almuen« eller »de lavere Stænder«, forandret saa grundigt, at den opvoksende Slægt næppe mere forstaar de gamle Benævnelser. Selve Ordet *Stand* taler ikke længere om uovervindelige sociale Afstande indenfor det danske Samfund.

Af den gamle Stænderdeling blev der en naturlig Erhvervsdeling tilbage. Byarbejderen blev ved at være Arbejder, selv om han flyttede fra Værksted til Fabrik og gik fra det gamle Lavsvæsen til den moderne Fagforening, og Bonden levede stadig af sin Jord og sine Husdyr, skønt Andelsmejeriet blev en Del af hans Bedrift og han kom i Naboforhold til Verdensmarkedet baade som Køber og Sælger. Men Husmandsstanden har i særlig Grad været under Udviklingens Lov. Den har, om end lidt sent, oplevet den sociale og kulturelle Fremgang, der efterhaanden har givet den gamle Almue dens folkelige Rejsning, og samtidig er der ogsaa erhvervsmæssigt sket en vigtig Forandring. I Historiens Lys staar Husmanden som *Landarbejderen,* der er blevet *selvstændig Bonde.*

Det kunde ikke ske med eet Ryk, men de store Landboreformer tog det første Skridt ved at gøre det til en Regel, at den jordløse Husmand i Stedet for Ko eller Faar paa Fællesgræsningen skulde have nogle Tønder Land, der var hans eget. Før havde han ofte maattet tigge om Jord til et

Par Skæpper Udsæd, men omkring 1800 tog Udstykningen Fart, for »Husmændene var overalt begærlig efter Jord«. I det følgende Aarhundrede kom mere end 100 000 nye Huslodder til, men Udstykningen havde sin Begrænsning i Husmændenes økonomiske Evne, Jordlodderne blev smaa, og Brugerne var først og fremmest Landarbejdere. Det kunde se ud, som om Statshusmandsloven af 1899 vilde fortsætte i samme Spor. Da tog Husmændene selv fat og drejede Udviklingen ind i et andet Spor. Maalet blev ikke længere de mange smaa Jordlodder, men et passende Antal selvstændige Brug. Danmark, der ligesom mange andre Lande havde ejet en fortrykt Landalmue, kom nu foran paa Husmandsbrugets og Husmandslovgivningens Omraade.

Frigørelsen kom ogsaa til Udtryk i Husmandshjemmets Udvikling fra en fattig 4 eller 6 Fags Rønne til Vinkelhus eller trelænget Husmandssted i nyere Tid. Endnu efter Udskiftningen blev der i Reglen bygget smaat og tarveligt, der skulde jo ogsaa være Raad til Jord og Besætning. Desuden hører man langt ned i 1800-Tallet om de »utallige slette Lejeboliger«. Til at opføre den jordløse Lejehusmands Hjem behøvedes der kun nogle Hundrede raa Sten, nogle Tylter Brædder og et Par Blyvinduer, og Bohavet var ofte kun en Seng, et Bord, en Bænk og et Par Lerpotter, hedder det henimod 1850. I Beretninger fra 1870'erne nævnes desuden nogle Stole, et Klædeskab og en Dragkiste, nu og da et simpelt Stueur. Fra Firserne har man i Digtningen Henrik Pontoppidans Skildringer af de lerklinede Huse, der klumpede sig sammen om Gadekæret, omgivet med strittende Popler, Hytter med smaa mørke og fugtige Rum, hvor Armod, Gigt og Brændevinselendighed ofte havde til Huse. Et helt andet og lysere Billede af det lille, trange Husmandshus gav Johan Skjoldborg senere i Visen om »mit og Marens Hjem«, der blev en af Husmandens kæreste Sange.

Statshusmandsbrug i Sønderjylland fra omkring 1930.

Det moderne Husmandssted har nu og da været kritiseret. Mange fandt det for poesiforladt. Historikeren H. V. Clausen, der var en Elsker af det danske Landskab, skrev i 1920'erne bekymret om, at det sine Steder blev skæmmet af nye Statshusmandshuse (»der ifølge overmaade pæne Love er blevne til paa udstykket Jord«). Cement og Bølgeblik har jo ikke saa let ved at tilfredsstille rimelige Skønhedskrav — eller er det kun et Tidsspørgsmaal? I de senere Aar er der kommet smukkere Boligtyper frem.

Ogsaa Husmandens Stue, der før var saa fattig paa Møbler og paa alt, hvad der kunde forskønne, er i nyere Tid forvandlet. Paa de første Husmandsrejser vakte det ofte Opmærksomhed og Glæde i Sindet, naar man kom ind i en Stue, hvor der var Blomsterpotter i Vinduerne og gode Billeder paa Væggen. For 40—50 Aar siden fandt man kun sjælden et Husmandshjem, hvor ældre og yngre Digterværker havde en Plads paa Stuens Boghylde ved Siden af gode Oplysningsskrifter. Men de første Husmandsblade

gjorde deres til at udbrede Sansen for god Læsning, Højskolen havde sikkert endnu større Betydning, og i Husmandsbevægelsens Tid var det en stor Opmuntring, at der opstod en ny Digtning med særlig Sans for Husmandens Tilværelse, hans Arbejde og Idealer.

Efter Skjoldborgs Opfattelse skulde den nye Tids Oplysningsarbejde særlig være knyttet til Hjemmene. Han saa en stor Fare i, at 1900-Tallets Mennesker blev »centrifugeret« bort fra Hjemmene, til Foreningsliv og Selskabelighed. Men Hjemlivets Opgaver laa bedre for Husmændene, der ikke havde Raad til at lade andre passe deres Børn og Husdyr, mens de selv tog ud. I en Tid, hvor Studiekredse og Biblioteksvæsen kunde naa ud til alle, havde Husmændene Betingelser for at udnytte de nye Oplysningsmuligheder, med Følgeskab baade af Land- og Byarbejderungdom.

Husmændenes Digtere kunde mødes i de Forhaabninger, de knyttede til den selvstændige Husmandsstand, »Gennembrudshusmanden«, som Skjoldborg talte om. Aakjær skildrer paa Baggrund af den gamle Tids sociale Misforhold »en anden og mere magtfuld Husmandstype«, der i Tiden op til den første Verdenskrig var vundet frem og havde sat sine uudslettelige Spor i dansk Landbo- og Samfundsliv. »De krogede Hyttestolper har rettet sig eller er blevet erstattet af en solid Grundmur, ogsaa mange krogede Husmandsrygge har rettet sig og er blevet afløst af en rankere, mere fodlet Type.«

Om de Opgaver, der i Husmandsbevægelsens Tid maatte kalde paa Husmændene, sagde Aakjær i en Tale: »Eders Sags Sjæl det er jo Lykken for de smaa Hjem, men Lykken kan ikke bygges paa noget materielt, vi maa have de sjælelige Værdier med ogsaa: Glæden ved Arbejdet, Harmonien i din Livsførelse, Samhørigheden mellem dig og

din Jord og de Væsner, som nærer sig paa den.« Aakjær ønskede for den danske Husmandsstand, at den maatte komme i Forhold til en stor, bærende Tanke, der pegede ud over den enkelte og hans Slægt. Der kan heller ikke være Tvivl om, at det er, hvad Husmandsbevægelsen har betydet for mange Smaabrugere, der næppe ad anden Vej var kommet i levende Forbindelse med en folkelig Kulturstrømning.

Oprettelsen af de mange nye Husmandsbrug er et af de Træk i dansk Samfundsliv, der har vakt mest Opmærksomhed ude i Verden. Gang paa Gang har Udlændinge ved Besøg her i Landet beundret denne ejendommelige Nydannelse i vort Landbosamfund. Vi Danske kan dog ikke nøjes med at fremhæve, hvad Jordlovgivning og Husmandsbevægelse har frembragt. Vi maa — som Skjoldborg i 1890'erne — ogsaa se hen til de Tusind Husmænds og Husmandskvinders Liv og Arbejde, hvad de i det lange Løb har skabt, og hvad det er Udtryk for. Da vil vi se, at Forholdene i mange Husmandshjem ikke er væsentlig forskellige fra en stor Del af Gaardmændenes Livsvilkaar, og at Husmændene stadig har megen Tilknytning til Landarbejderstanden, som mange af dem endnu halvt om halvt tilhører, ligesom Husmandsbørn for Størstedelen kommer ud at tjene paa Gaardene. Disse Forhold giver den sociale Baggrund for den Midtstilling, Husmændene op mod vor Tid har faaet i dansk Politik og i dansk Kulturliv. Fremgangen for den selvstændige Husmandsstand har styrket Folkehelheden.

LITTERATUR

Husmændenes Historie, navnlig i ældre Tid.

Falbe-Hansen, V.: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne. I—II. 1888—89.

Jensen, Hans: Dansk Jordpolitik. I. 1936.

Larsen, O. H.: Landbrugets Historie og Statistik. 1937.

Skrubbeltrang, F.: Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660—1800. 1940.

Samme: Den danske Bonde 1788—1938. 1938.

Steensberg, Axel: Den danske Landsby. 2. Udg. 1942.

Søndergaard, Kr. og P. Stenbæk: Husmandsstandens Kaar og det mindre Landbrugs Udvikling gennem 50 Aar. 1860—1910. 1929.

Zahle, C. Th.: Den danske Husmand. 2. Udg. 1910.

Husmandsbevægelsen og Udstykningen.

Banke, Jørgen: Husmandsbevægelsen. (Faglig Læsning Nr. 49). 1932.

Boesen, G.: Husmands- og Landarbejderspørgsmaalet i Halvfemserne. (Sociale Studier i dansk Historie efter 1857. Red. af P. Engelstoft og Hans Jensen). 1930.

Boldsen, F. C.: Nutidens og Fremtidens Husmandsbrug i Danmark. 1916.

Clausager, A.: Husmandsbrugets økonomiske Værdi. 1930.

Damsgaard, Jens: Den moderne Husmandsbevægelse. 1916.

Duborg, A. C.: Dansk Landbrugspolitik. 1930.

Folke, F.: Beskæftigelse eller Arbejde. 1942.

Frederiksen, Niels: Vore nye Husmænd. (Dansk Udsyn 1922).

Jensen, Hans: Statshusmandsloven af 1899 (i Festskrift til Erslev. 1927).

Jeppesen (Drusebjerg), P. V.: Husmandsbevægelsens Historie gennem 25 Aar. 1927.

Jørgensen, Tormod: Husmandsrejsernes første Tiaar. 1934.

Lauritzen, P.: De jydske Husmænd og deres Pengeinstitut. 1930.

Nørregaard, G. og Hans Jensen: Landarbejderspørgsmaalet i Danmark fra 1864 til ca. 1900 (Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmaalets Historie i Danmark fra 1864 til 1900. Red. af P. Engelstoft og Hans Jensen). 1931.
Pedersen, Jørgen: Husmandsbruget. 1928.
Skjoldborg, J.: Min Mindebog. Ungdomstid og Manddomsaar. 1935.
Uhrskov, A.: Fra Landbrugets Verden. 1938.

Biografier.
Christensen, A.: Hædrede Husmænd. 1908.
Dybkjær, O. Chr. (Red.): Mindebogen om Jens Holdgaard. 1937.
Frifelt, Salomon J.: Gennem de jydske Udmarker. 1929.
Jensen-Aale, Mads: Erindringer fra et langt Liv. 1941.
Jørgensen, Tormod: Jens Holdgaard. 1942.
Lange, Jak. E.: Erindringer. 1938.

VI OG VOR FORTID

udgivet af Historikergruppen

1. **Den danske Landsby.**
   Fra Storfamilie til Andelssamfund.
   Ved Axel Steensberg. 1. Udg. udsolgt.
   2. Udg. 107 S. Kr. 2.50
2. **Danmark for 100 Aar siden — og nu.**
   Ved Kjeld Winding. Udsolgt. 144 S. Kr. 2.75
3. **Den danske Skibsfart gennem Tiderne.**
   Ved C. Rise Hansen. 108 S. Kr. 2.25
4. **Dansk Nationalfølelse genspejlet i Fædrelandssange.** 128 S. Kr. 2.50
   Ved Roar Skovmand.
5. **Københavns Historie.** 140 S. Kr. 3.00
   Af Gunnar Olsen og Kjeld Winding.
6. **Danske Historieskrivere.** 115 S. Kr. 2.50
   Ved Erik Bach.
7. **De Danskes Veje.** 125 S. Kr. 3.00
   Af Frantz W. Wendt.
8. **Den danske Bondegaard.** 148 S. Kr. 2.75
   Af Axel Steensberg.
9. **Husmænd i Danmark.** 152 S. Kr. 3.00
   Af Fridlev Skrubbeltrang.

Endvidere er planlagt bl. a.:

Sønderjyllands Historie. Ved Troels Fink.
Danske Købstæder. Af Gunnar Olsen.

Til Nr. 1-5 er udarbejdet Studievejledninger i Samraad med Dansk Ungdoms Samvirke. Pris 25 Øre pr. Stk.

J. H. SCHULTZ FORLAG